

O'zbekstan Respublikasi Xaliq bilimlandirish ministrligi
No'kis ma'mleketlik pedagogikalik instituti

Mektepke shekemgi ha'm baslawish ta'lim fakulteti
Mektepke shekemgi ta'lim kafedrası

Utegenova Gulbaxar A'wezbaevna

«Mektepke shekemgi ta'lim»
ta'lim bag'darinin' 4-kurs talabası

PITKERIW QA'NIGELİK JUMISI

**Balalar baqshasinda balalardin` baylanisli
so`ylewin rawajlandiridindin` teoriyalik tiykarlari**

İlimiy basshı:

dots. G.X.Jumasheva

Kafedra baslıg'ı:

ps.i.k. Q.Tleumbetova

NO'KIS - 2015

Qorg'awg'a ruxsat etildi:

Fakul'tet dekani:	dotsent U. Seytjanova
Kafedra baslig'i:	ps.i.k. Q.Tleumbetova
Ilimiy basshi:	dotsent G.X.Jumasheva

Pitkeriwshi Utegenova Gulbaxar A'wezbaevnanin' «Balalar baqshasinda balalardin' baylanisli so'ylewin rawajlandirwdin' teoriyalik tiykarlari» temasindag'i pitkeriw qa'nigelik jumisin ko'rip shig'ip, ma'mleketlik attestatsiya komissiyasinin'

Qarari:

Pitkeriwshi Utegenova Gulbaxar A'wezbaevnanin' «Balalar baqshasinda balalardin' baylanisli so'ylewin rawajlandirwdin' teoriyalik tiykarlari» temasindag'i pitkeriw qa'nigelik jumisina «_____» ball qoyilsin.

MAK baslig'i:	dotsent P.Abdimuratov
MAK ag'zalari:	ps.i.k. Q.Tleumbetova

Balalar baqshasida balalardin` baylanisli so`ylewin rawajlandirwdin` teoriyalik tiykarlari

Mazmuni

Kirisiw	3
I bap. Balalardin` baylanisli so`ylew tilin rawajlandirwdin` teoriyalik tiykarlari	
1.1. Balalardin` so`ylew tilin rawajlandirwdin` teoriyalik a`hmiyeti	8
1.2. Qaraqalpaqstan Respublikasi balalar baqshasida baylanisli so`ylewge u`yretiwdin` mazmuni	20
I-bap boyinsha juwmaq	31
II bap. Mektepke shekemgi ta`lim ma`kemelerinde balalarg`a baylanisli so`ylewdi u`yretiwdin` metod ha`m usillari	32
2.1. Balalar baqshasida balalardin` dialog so`ylewin rawajlandirw metodikasi	32
2.2. Balalar baqshasida balalardin` monolog tu`rindegi so`ylewin rawajlandirwdin` metod ha`m usillari	41
II-bap boyinsha juwmaq	47
Juwmaqlaw	48
Paydalanilg`an a`debiyatlar	50
Qosimsha	53

Kirisiw

O`zbekstan Respublikasi Oliy ma`jlisinin` qabillag`an «Bilimlendiriw haqqinda»g`i<sup>1</sup> Nizam ha`m Kadrlar tayarlawdin` milliy bag`darlamasinda² ha`r qiyli salalarda basqishpa-basqish a`melge asirilip atirg`an reformalar elimizdin` rawajlaniw jolin belgilep berip atirg`anin ko`remiz. Bul waziypalardi orinlawda milliy bag`darlamag`a tiykarlang`an jan`a pedagogikaliq texnologiyani islep shig`iw, jetilistiriw ha`m oni a`melge asiriw, qollana biliwge ayiriqsha diqqat awdarmaqta. Jaslardi bilim negizleri menen qurallandiriw jumisin jetilistiriw, bul isti da`wir talabina sa`ykes etip qayta quriw ha`zirgi waqitta aldimizg`a qoyip atirg`an tiykarg`i waziypalardin` biri. Bul ushin birinshi gezekte keleshek a`wladimiz bolg`an mektepke shekemgi jastag`i balalarimiz o`z pikirlerin ana tilinde erkin aytip biliwi kerek, al bizler pedagoglardin` en` tiykarg`I waziypasi olardin` baylanisli so`ylew tilin rawajlandiriwdan ibarat.

So`ylew ha`m so`z o`neri adamg`a ana su`tinen enip, boyina taraydi. Tun`g`ish besikte jatqannan o`z qushag`ina alip o`mir boyi joldasin` bolip qaladi. Til ta`biyattin` adamlarg`a bergen u`lken siyi, ja`niwirlardan ayirmashilig`i da, artiqmashilig`i da tilge baylanisli. Sonin` ushin da tildi hu`rmetlew, oni duris paydalaniw ha`r bir insannin` en` adamgershilikli parizi ha`m qarizi. A`depli so`ylewde o`ner, jaqsi so`zdi ata-babalarimiz alting`a ten`gerip «Jaqsi so`z yarim iris», «Biyday nanin` bolmasa, biyday so`zin` jaqsi edi», degen naqil-maqallar tegin aytilg`an. Demek ha`r bir adamnin` a`depli so`ylewi tin`lawshilari menen mu`la`yim qatnasta boliwi, xosh ma`milelik penen so`ylesiw xa`jet. Adamg`a dos arttiratug`inda, dushpan arttiratug`inda tili. Shiyryn so`z, dana so`z, jilli so`z ha`r bir adamnin` o`mirlik qurali ma`n`gilik joldasi boliwi tiyis. So`z o`nerin ha`r ta`repleme u`yreniw, onin` qiri menen sirin o`zlestiriw, shinliqti jasirmay duris

¹ O`zbekiston Respublikasining «Ta`lim to`g`risida» gi Qonuni. // Barkamol avlod – O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997.

² O`zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. //Barkamol avlod – O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997.

aytiw, qanshelli qiyin waqitlarda da dawis ko`termew, ashiwg`a jen`dirmew, aqilliliq penen oylanip so`ylew, shiyrin jilli so`zlik a`detin boyg`a sin`diriw ha`r bir insannin` adamgershiligin, kelbetin ko`rsetetug`in, abroyin ko`terip izzet hu`rmetke bo`leytug`inlig`in yadta saqlap mudami umitpawimiz kerek. Adam oyinin` ko`rinisi - til. Oylanbay so`ylegennen ma`nili so`z shiqpaydi, sebebi, oy tildin` boyindag`i jani ha`m qani, ko`rkem kelbeti. Adam oyli bolg`an sayin tili de bay, tili de bay bolg`an sayin oyida teren`, ha`r ta`repleme ken` ja`n jaqli bolip keledi. Tildin` qa`siyeti onin` ko`rkemliginde. Ko`rkem so`zlerdin` dizbeginde bolsa oydin` qa`siyeti onin` teren`liginde haqiqiy ma`niliginde, turmis shinlig`inda, logikaliq izbe-izliginde.

Til milliy sipatg`a iye. Onda xaliqtin` sana sezimi, psixologiyasi, milliy da`stu`ri, tariyxi, a`debiyati, ma`deniyati saqlang`an. Xaliqtin` kim ekenligi tili arqali ko`rinedi., yag`niy onin` milliy ma`deniyati milliyiligi til arqali g`ana basqalarg`a belgili boladi.

Mektepke shekemgi jastag`i balani emotsionalliq jaqtan rawajlandiriw ha`m baylanisli so`ylew ko`nlikpelerin qa`liplestiriw ta`lim-ta`rbiya protsessinin` barliq ta`replerinin` na`tiyjeliligini ta`miyinleytug`in en` a`hmiyetli sha`rtlerinin` biri. Adamnin` rawajlanawin sipatlaytug`in ha`m oni u`lken iygilikli is-ha`reketke ruwhlandiratug`in, joqari a`dep-ikramliliq sezimler balada tuwilg`aninan-aq tayar halinda bolmaydi. Olar balaliq da`wiri dawaminda sotsialliq jag`daylardin` ha`m ta`rbiyanin` ta`siri astinda payda boladi ha`m rawajlanadi.

Mine usig`an baylanisli balalardin` turmisina qiziqli, mazmunli ko`rini beretug`in, olarda quwanish sezimlerin oyatatug`in ha`m olardin` qaraqalpaq tilinde baylanisli so`ylew ko`nlikpelerin qa`liplestiretug`in ta`lim-ta`rbiya barisin janlandiratug`in metod ha`m usillar islep shig`iwg`a ayriqsha itibar berilmekte. Bul a`lbette balalardin` baylanisli so`ylew tilin, oy-o`risin rawajlandiriwg`a u`lken ta`sir jasaydi dep oylaymiz.

Bul izleniw jumisimnin` mazmuni qaraqalpaq tilinde jumis isleytug`in balalar baqshalarinda baylanisli so`ylew tilin rawajlandiriwdin` teoriyalıq a`hmiyeti ha`m sabaqlarda balalardin` baylanisli so`ylew tilin sho`lkemlestiriw jollari, til o`siriw

sabag'in ha'm shinig'iwlari qalay o'tkeriw kerekligi haqqinda so'z etiledi.

Mektepke shekemgi jastag'i balalar so'z ha'm so'z dizbeklerin qizig'ip u'yrenedi ha'm an'sat esinde saqlaydi. Usi u'yrengen so'zler ha'm so'z dizbekleri a'ste-a'ste balanin' so'zlik baylig'ina kiredi. Lekin balalar bul so'zlerdin' ma'nisine barqulla tuwra tu'sine bermeydi. Ha'r bir so'zdin', so'z dizbeklerinin', frazeologizmlerdin' ma'nisin tu'sindiriw ata-analardin' ta'rbiyashilardin' waziypasina kiredi. Biz de bul pitkeriw qa'nigelik jumisimizdi usi waziypa o'z ishine alatug'in temag'a arniwdi maqul ko'rdik. Jumisimizdin' maqseti mektepke shekemgi jastag'i balalardin' tilin o'siriwde baylanisli so'ylewin ko'nlikpelerin rawajlandiriw jollarin aniqlaw bolip tabiladi. Jumisimizdi jaziwda belgili psixolog A.V.Zaporojets, L.S.Vigotskiy, D.B.El'konin, A.A.Leont'ev, G.M.Andreeva, I.P.Pavlovtn', filolog alimlar E.F.Tarasov, I.A. Tarasova, D.Nasirov, A.Jaqsibaevlardin', metodist alimlar M.I.Askarxodjaeva, R.T.Talipova, R.A.Yuldashev, G.Jumasheva, N.S.Baribina, S.Juraev, M.Asqarovalardin' miynetlerin basshiliqqa alindi.

Barliq jag'dayda da, baylanisli so'ylew tili adamlar sanasinda qa'liplesken normalari menen qag'iydalari tiykarinjda praktikaliq jaqtan iske asip otiradi. So'ylew protsesinde onin' potentsialliq bayliqlari, sirlari ashiladi. Demek, so'ylew protsesinde til qurilsinin' kollektiv sanasinda qa'liplesken u'lgilerine, qag'iydalarina ob'ektiv tu'rde tiykarlanadi, sonin' menen birge onnan konkret jag'dayda paydalaniw uqiylilig'i da ayriqsha a'hmiyetke iye.

Joqarida atap ko'rsetkenimizdey adamlardin' qatnas qurali bul til ha'm so'ylew ag'zalari, usi sebepli balanin' rawajlaniwin ana tilin jetik bilmey ko'z aldimizg'a keltire almaymiz. Izleniw jumisimizdin' aktuallilig'ida sonnan ibarat ja'miyetimizdin' rawajlaniwi ha'm qaraqaipaq tiline ma'mleketlik status berilgenligi sebepli "Balalar baqshasinda balalardin' baylanisli so'ylewin rawajlandiriwdin' teoriyaliq tiykarlari" atli diplom jumisimnin' temasi ha'zirgi zaman talabina juwap beredi dep oylayman.

Izleniw jumisinin' maqseti: Balalar baqshasinda balalardin' baylanisli so'ylewin rawajlandiriwda ana tilinin' pedagogikaliq tiykarlari.

Izleniw jumisinin' waziypalar:

- Balalardin' til o'risin o'siriwde do'retiwshilik jumislarin qollaniwdin' o'zine ta'n sipatlarin aniqlaw maqsetinde ilimiy-metodikaliq a'debiyatlardi u'yreniw ha'm taliqlaw.

- Balalardi ha'r ta'repleme rawajlandiriwda baylanisli so'ylewdin' a'hmiyetin jetilistiriw, onin' ta'lim-ta'rbiyaliq rolin aniqlaw;

- Balalar baqshasinda balalardin' dialog so'ylewin rawajlandiriw metodikasin islep shig'iw;

- Balalar baqshasinda balalardin' monolog tu'rindagi so'ylewin rawajlandiriwdin' metod ha'm usillarin islep shig'iw.

Izleniw jumisinin' ob'ekti – balalardin' til o'risin o'siriw barisinda, olardin' baylanisli so'ylew iskerligin rawajlandiriw.

Izleniw jumisinin' predmeti – mektepke shekemgi jastag'ı balalardin' baylanisli so'ylew tilin o'siriwdin' mazmunı, forma ha'm usılları.

Izleniw jumisinin' teoriyaliq ha'm a'meliy a'hmiyeti - balalar baqshasinda balalardin' baylanisli so'ylew tilin o'siriwdin' metod ha'm mazmunin jetilistiriwde balalardin' dialog ha'm monolog so'ylewin rawajlandiriw jumislarin o'tkeriw ha'm sho'lkemlestiriw metodikasin islep shig'iwdin' ilimiy-metodikaliq tiykarlarin aniqlawdan ha'm onin' balanin' baylanisli so'ylew tilinin' qa'liplesiwine o'z ta'sirin tiygiziwden ibarat.

Izleniw jumisinin' jan'alig'i - balalar baqshasinda balalardin' baylanisli so'ylew tilin o'siriwdi sho'lkemlestiriw metodikasin islep shig'iwdan ibarat. Balalar baqshasinda balalar ana tilin o'zlestirer eken, olar baylanisli so'ylew qatnasinin' en' a'hmiyetli formasin - balalardin' dialog ha'm monolog so'ylewin rawajlandiriw jumislarin o'tkeriw ha'm sho'lkemlestiriw metodikasin iyelep aladi. Toliq ko'rinstegi so'ylew qatnasig'i, tu'siniw ha'm aktiv baylanisli soylew a'ste-aqirin rawajlanadi. Mektepke shekemgi jastag'i balalarg'a ta'lim ta'rbiya beriwidin' tiykarig'i waziypalari: balalardi fizikaliq, aqilli ha'm ruhiy jaqtan rawajlandiriwdan, o'z pikirin erkin ayta alatug'in til baylig'i ken' shaxsti ta'rbiyalaw ha'm mektepke tayarlawdan ibarat. Bul waziypalar izleniw jumisinda a'melge asiriladi.

Izleniw jumisinin' metodlari:

1. A'debiyatlardi (ilimiy-metodikaliq, pedagogikaliq, psixologiyaliq, siyasiy) u'yreniw metodi;
2. Oqiw protsessin baqlaw metodi – pedagogikalıq analiz;
3. U'yreniw ha'm uliwmalastiriw metodi.

Izertlew jumisinin' du'zilisi:

Pitkeriw qa'niygelik jumisi eki bap, 4-paragraf, juwmaqlaw, paydalanilg'an a'debiyatlar diziminen ha'm qosimshadan ibarat.

I BAP. Balalardin` baylanisli so`ylew tilin rawajlandiriwdin` teoriyalıq tiykarlari

1.1. Balalardin` so`ylew tilin rawajlandiriwdin` teoriyalıq a`hmiyeti

Qaraqalpaqstan Respublikası o`z g`a`rezsizligine eriskennen son` qaraqalpaq tiline ma`mleketlik til statusı berilgenine baylanisli mektepke shekemgi ta`lim ma`kemelerinen baslap balalarg`a qaraqalpaq tilin u`yretiw kommunikativli bag`ıtta bolıwıg`a, demek so`ylewge u`yretiwge ayırıqsha diqqat awdarildi.

Qaraqalpaqstanda son`g`i 1990-jıllardan keyin balalar baqshasında balalarg`a qaraqalpaq tilin u`yretiwde ma`deniyatlı so`ylew ko`nlikpelerin qa`liplestiriw boyınsha aytarlıqtay jumislar islendi, mektepke shekemgi jastag`i balalarg`a qaraqalpaq tilin u`yretiwdin` psixologo-pedagogikalıq ha`m didaktikalıq tiykarlari islep shig`ildi. Lekin, bul jetiskenliklerge qaramay balalar baqshalarında ta`lim-ta`rbiya jumisında izbe-izlilik ha`m u`zliksizlilik, til+o`lshem+so`ylew ma`deniyati printsipleri talap da`rejesinde iske aspay atır, a`sirese metod ha`m usıllardı qollanıwda oqitiw mazmunın a`ste-aqırınlıq penen qiyınlastiriw ma`selesine, dialoglar du`ziwde balalardin` oylaw ha`m so`ylew iskerligin rawajlandiriwıg`a aytarlıqtay da`rejede kewil bo`linbey atır. Bulardin` ha`mmesi oqitiw mazmunın ilimiy da`lillep teren` izleniwdi, na`tiyjeli metod ha`m usıllardı duris tan`lawdi, qaraqalpaq tilinde dialoglı so`ylew da`rejesin arttiriwıg`a o`z ta`sirin tiygizetug`ın jan`a pedagogikalıq texnologiyalardı endiriwdi talap etedi.

Qaraqalpaq tilin oqitiwdin` o`zine ta`n tiykarıg`i printsiplerinin` biri bul «til+o`lshem+so`ylew ma`deniyati». Bunin` tiykarıg`i ma`nisi balalardı erkin so`ylesiwge u`yretiw, tildi u`yretiwde kommunikativlik bag`ıt tiykarıg`i printsiptke aylaniwi lazim.

O`zin`izge belgili bolg`anınday, uzaq jıllar dawamında ana (qaraqalpaq) tildi oqitiwda da ha`m ma`mleketlik tillerdi u`yretiwde de bizler, tiykarınan tildin` grammatikalıq qurılısın u`yretip, al so`ylewge u`yretiwge uliwma itibar bermedik. Na`tiyjede o`lshem ha`m baylanisli so`ylew ma`deniyati itibardan shette qaldı.

Til – uliwma qag'iydalar jiyindisi. Ol ha'mme ushin birdey xizmet etedi. Til grammatikaliq ko'rinishlerde, qag'iydalarda o'z sa'wleleniwin tabadi.

O'lshem tildin' tan'lap aling'an, sinawdin' o'tkerilgen bo'limi. Basqasha etip aytqanda, o'lshem tildin' ishki imkaniyati. Til pikirdi jetkeriwde ko'birek imkaniyatqa iye. Bul imkaniyatlar o'lshem arqali ju'zege keledi.

So'ylew qaraqalpaq tilinde ta'lim aliwda alinatug'in son'g'i na'tiyje. Demek, qaraqalpaq tilin u'yretiwde ko'zlengen tiykarg'i maqset baylanisli so'ylewge u'yretiw bolip tabiladi. Bala tildin' grammatikaliq qurilisini bilse, lekin a'melde, turmista onnan paydalana almasa, bul bilimler onin' basindag'i artiqsha ju'k boladi. Solay etip, balani baylanisli so'ylew iskerligine, baylanisli so'ylesiw ma'deniyatina tayarlaw ha'm sabaqta, sabaqtan tis waqitlari tiykarg'i itibardi sog'an qaratip, oni tiykarg'i talap da'rejesine ko'teriwimiz lazim.

Bul printsip tildi u'yretiwde tekst jaratiwdi tiykarg'i bag'darg'a aylandiradi. Qaraqalpaq tili sabag'i teksti talqilaw menen baslanip, dialog tekstlerin du'ziw menen juwmaqlaniwin ta'lim barisinin' o'zi ha'm zaman talabi talap etedi.

Til - adamlardin' bir-biri menen pikir alisip, qarim-qatnas jasaytug'in qurali bolg'anliqtan, tildin' – ta'rbiyaliq a'hmiyeti de og'ada ku'shli. Sonday aq, til-milletin', u'rp-a'det, da'stu'rdin', ma'deniyattin' basli ko'rsetkishlerinin' biri ekenligi belgili. Ha'r bir xaliqtin' tilinde o'zine ta'n bolg'an sana-sezimnin', oylaw qa'biletinin', minez-qulqinin' ayriqsha belgileri ko'rinip turadi.

Al til ha'm til ma'deniyatin iyelew – balanin' kishkene jasinan baslap iske asatug'in ha'm a'ste aqirin rawajlanatug'in protsess bolip tabiladi. Solay etip, balanin' baylanisli so'ylew tilin rawajlandiriw jumislari shan'araqtan ha'm balalar baqshasinan baslap u'yretilip bariliwi tiyis.

«Balajan» bag'darlamasinda: «Balani baylanisli so'ylewge u'yretiw – tilin rawajlandiriw ma'slesi barliq sabaqlar ha'm shinig'iwlarda a'melge asiriladi»³ - dep ayriqsha atap ko'rsetedi. Bag'darlamada tildin' a'hmiyeti, roli, oni rawajlandiriw, tildin' tazalig'i, so'zdin' seslik du'zilisini iyelew, dawis ha'm til

³ Bolajon. Tayanch dasturi. Tuzuvchilar: S.S.Mirdjalilova, M.Sh.Rasuleva va boshq. – T. - 2010.

ma'deniyatin, ko'rkemlep so'ylewdi rawajlandiriv ma'seleleri ja'ne de ken'irek so'z etiledi.

Balanin' baylanisli so'ylew tilin rawajlandirivda xaliq danalig'i bolg'an – awiz eki xaliq do'retpelerinin' ornini ayriqsha. Az so'z benen ko'p ma'nisti bildiretug'in naqil-maqallar, ertekler, jan'iltipashlar, eposliq shig'armalar, da'stanlar a'sirler boyi a'wladtan-a'wladqa o'tip bizin' bu'gingi ku'nimizde jas a'wladti ta'rbiyalawda u'lken ruwxiiy aziq bolip kelmekte.

Mektepke shekemgi pedagogika ha'm psixologiya ilimi mektep jasina deyingi balalardin' baylanisli so'ylew tilin rawajlandiriv, so'zlik xorin bayitiw, baylanistirip so'ylewge u'yretiw, so'zlerdin' seslik qurilisini men'geriw ma'selesine ha'r ta'repleme diqqat awdarip, til o'siriwdi aqiliy ta'rbiya menen birgelikte rawajlandirivdi usinis etedi. O'ytkeni, oylaw protsessi predmet ha'm qubilislardin' uliwma sipat, belgilerin, nizamli tu'rde baylanisini ha'm o'zine ta'n belgilerin u'yrense, sol predmetlerdin' shinliq belgisini oyda sa'wlelendirip, yag'niy bilim so'z arqali tanilip, oy baylanisli so'ylew arqali bildiriledi.

Juwmaqlap aytqanda, til – bul xaliqtin' tariyxii. Til xaliqtin' rawajlaniv basqishinin' ha'm ma'deniyatinin' aynasi. Sonliqtan da tildi u'yretiw ha'm onini a'lpeshlep asiraw ta'rbiyashilardin' en' a'hmiyetli waziypalarinin' biri.

So'z ja'rdeminde ha'r bir insan o'zinin' oylarin, sezim-tuyg'ilarin, qorshap turg'an ortalıqqa qatnasin, maqtanishin ha'm narazilig'in, quwanishin ha'm ashiwin, muxabbatin ha'm basqa da sezimlerin bayan etedi.

So'z ja'rdeminde adamlar bir-biri menen qatnas jasaydi, o'z-ara tu'sinisip, baylanisadi, birgelikte ha'reket etedi ha'm birge islesedi. Til arqali g'ana adamda milliy an'-sezim, patriotizm, til wa'kili bolg'an o'z xalqina sadıqliq tuyg'ilari qa'liplesedi.

Sonin' ushin da balalarg'a awizeki qaraqalpaq tilin u'yretiwde baylanisli so'ylew tili u'lken a'hmiyetke iye bolip, ol ja'miyetlik so'ylesiwi formasında qollanilip turmisimizda tiykarg'i orindi iyeleydi. Balalardin' baylanisli so'ylew tili balalar baqshasında, balalarg'a qaraqalpaq tilin u'yretiw barisında qa'liplesedi.

Eksperimental ta'jiriybe barisinin' na'tiyjesi ha'm baqlaw barisinda ko'rgenimizdey o'-u' jastag'i balalar ta'rbiyashinin' bergen sorawlarina tez ha'm duris juwap beredi, lekin situativli tapsirmalardi orinlag'anda qiyinshiliqlarg'a dus keledi. Ko'pshilik jag'daylarda baylanisli so'ylesiw, dialog du'ziw situatsiyalari o'zgergende balalar so'z ha'm so'ylemlerdi dim a'ste zordan tan'laydi. Al, gey bir balalar u'lgi boyinsha da jan'a dialoglar du'ze almaydi.

Bizlerdin' pikirimizde bunin' sebebi ta'rbiyashilarimizdin' teoriyalik ha'm metodikalik tayarliq da'rejesinin' to'men bolg'aninan, ha'zirgi psixologiya ha'm pedagogika ilimi jetiskenlikleri haqqindag'i biliminin' aniq bolmag'anlig'i ha'm awizeki qaraqalpaq tilin u'yretiwde intensiv oqitiw metodlarin bilmegenliginen ibarat dep oylaymiz. Ko'pshilik ta'rbiyashilar mektepke shekemgi jastag'i balalardin' baylanisli so'ylew ko'nlikpelerin qa'liplestiriwde do'retiwshilik xarakterdegi tapsirmalardi qollaniwdin' a'hmiyetliligin ha'm rolin duris bahalamaydi.

Bilimlendiriw tarawinin', a'sirese mektepke shekemgi ta'lim diziminin' son'g'i jillari balalardin' baylanisli so'ylew ko'nlikpelerin qa'liplestiriw ha'm olardin' til o'risin rawajlandiriw, olardi qaraqalpaq tilinde erkin baylanisli so'ylesiwge u'yretiw ma'selelerine ayriqsha diqqat bo'linip atir. Al, u'yretiwdin' o'zinin' na'tiyjeliligi ko'binshe u'yretip atirg'an ta'rbiyashinin' bergen tapsirmasina emotsionalliq jaqtan qalayinsha qatnas jasawina, payda bolg'an jag'day onda qanday sezimlerde oyatiwina baylanisli.

Bunday emotsionalliq ko'rinishler balanin' tek intellektualliq jag'inan g'ana emes, al onin' aqiliy ha'm ruwxiy jaqtan rawajlaniwina, do'retiwshilik uqiqlarina da ku'shli ta'sir etedi, sonin' menen birge en' a'hmiyetlisi bala o'z pikirini qaraqalpaq tilinde erkin ayta alatug'in boladi.

Sotsialliq psixologiyada «so'ylesiw» atamasinin' aniq usaslig'i ha'zirge shekem toliq aniqlanbadi. Psixolog G.M.Andreeva oni «kommunikatsiya» dep atalg'an ingliz atamasinin' ekvivalenti dep tu'sindiredi⁴.

⁴ Andreeva G.M. Printsip deyatel'nosti i issledovaniya obsheniya. // Obshenie i deyatel'nost'. - Praga, 1981, -S. 72-83.

Filolog alim E.F.Tarasov, «so`ylesiw da`slep adamlardin` birgeliktegi iskerlik elementi sipatinda payda boladi ha`m ja`miyetlik qatnasqanlardi qa`liplestiriwde adamlardin` an`inda iskerlik aktlerin ta`kirarlaydi»<sup>5</sup> dep esaplaydi. Al filolog alim I.P.Tarasova minaday sipatlama beredi, «so`ylesiw (yamasa kommunikatsiya) individlerdin` o`zine ta`n o`z-ara qatnasin qamtip, aytajaq pikirinin` mazmunin (ma`nisin) jetkeredi»⁶.

Bizin` pikirimizshe, «so`ylesiw» tu`sinigi geybir adamlardin` o`z-ara qatnasig`indag`i so`ylesiwine qarag`anda, aytarliqtay ken` ma`niske iye. Buni Arestotel`din`, «Ha`r bir ma`mleket belgili da`rejede o`zinin` so`ylesiwine iye» dep aytqan pikiri da`lillep ko`rsetedi.

Sonin` menen birge M.Pavlovanin` kontseptsiyasinda «so`ylesiw» tu`sinigi tiykarg`i eki sotsialliq ha`m fiziologiyaliq qatnasta qarap shig`iladi<sup>7</sup>. M.Pavlovanin` pikirinshe, til adamnin` adamlar arasinda o`zinin` boldiriw ha`m o`zinin` o`zligin saqlap qaliw usili bolip tabiladi. Adam so`z arqali, so`ylesiw arqali o`zine turmista za`ru`r bolg`an ka`sip tarawinda o`z ta`jiriybesin bayitip, ken`eytedi. Solay etip, ha`mmege belgili bolg`aninday, til ha`m baylanisli so`ylesiw ja`miyetlik ta`biyyiy fenomen tu`sinigi til haqqindag`i ilimnin` tiykarin saliwshi baylanisli so`ylesiw usili bolip esaplanadi.

«So`ylesiw» tu`sinigi ken` ko`lemde ele toliq ilimiy jaqtan da`lillenbedi, bul ilimpaz lingvist, sotsiolog, psixolog, pedagog ha`m basqa da qa`nige alimlardin` aldag`i ilimiy-izleniw waziypalarinin` biri boladi dep oylaymiz.

Bunnan 240 jil aldin M.V.Lomonosov o`zinin` «Rossiyaliq grammatika» kitabinda so`ylesiwge tiykar salip bilay dedi: «... eger adamzat a`wladinin` ha`r bir ag`zasi o`zinin` pikirin basqag`a jetkere almasa, onda bizler bir-birimiz benen o`z-

⁵ Tarasov E.F. Problemi teorii rechevogo obsheniya / Nauchniy doklad po opublikovannim trudam predstavlennoy k zashite na soisk.,,dokt.filol.nauk. –Moskva. 1992. S. 32-33.

⁶ Tarasova I.T. Smisl predlozheniya – viskazivaniya i kommunikatsiya / Avtoref.dokt.filol.nauk. – Moskva. 1992. -44 s.

⁷ Pavlova M. Psixologicheskie osnovi obucheniya dvum yazikam. // j. Russkiy yazik v natsional`noy shkole. 1957. №2

ara pikir alisip, so`ylesip turmis ag`imindag`i uliwma jumislardi birgelesip islew mu`mkinshiliginen ayirilip, jabayi haywanlardan ayirmashilig`imiz bolmay qalamiz»⁸.

Farabi o`zinin` filosofiyaliq miynetlerinin` barliq bo`limlerinde adamnin` ku`ndelikli turmisindag`i tiykarg`i za`ru`rligi ja`miyetlik sezim ha`m so`ylesiw mu`ta`jligi – ol o`zi siyaqli adamlar arasinda g`ana a`dep-ikramliliqtin` en` ba`lent shoqqisina erisiwi haqqindag`i pikirdi alg`a su`redi. Adamnin` tiykarg`i man`izi haqqinda aytqanda Ibn Sino bilay dedi: «Haywanlar ta`biyattin` ina`mlarina qanaatlanip qoyadi, al adamg`a ta`biyat siyliqlari jetkilikli emes, og`an aziq-awqat, kiyim, turaq jay kerek; haywanlar pada bolip jasasa da, jeke bir o`zi jasay aladi; adam bir o`zi jasap turmista kerek bolg`an zatlardi taba almaydi; sonin` ushin adamlar bir-birine ja`rdem berip, so`ylesiwge mu`ta`j boladi; baylanisli so`ylesiw ushin adamlarg`a til ha`m oy xizmet etedi»⁹.

Adamzat ja`miyetin so`ylesiwsiz ko`z aldimizg`a keltirip bolmaydi. So`ylesiw individlerdi bir-biri menen bekkem baylanistiriw (tsementlew) usili, sonin` menen birge individlerdin` o`zin rawajlandiriw usili bolip tabiladi. Sonin` ushin da so`ylesiw bir waqittin` o`zinde ja`miyetlik qatnastin` shinlig`i ha`m adamlar arasindag`i qatnastin` shinlig`i sipatinda xizmet atqaradi. A.A.Leont`evtin` da`lillep ko`rsetkenindey, «so`ylesiw – adamzat tariyxinin` so`zsiz, toliq joldasi ha`m sonin` menen birge ku`ndelikli iskerliktegi, adamlardin` o`z-ara ku`ndelikli qatnasindag`i tiykarg`i joldasi»¹⁰.

So`ylesiw teoriyasinin` rawajlaniwina V.N.Myasishev, B.F.Lomov, S.L.Rubinshteyn, K.S.Stanislavskiy, A.V.Zaporojets, L.S.Vigotskiy, D.B.El`konin, A.A.Leont`ev, A.N.Leont`ev, G.M.Andreeva, M.I.Askarxodjaeva, R.M.Nadirova, R.T.Talipova, R.A.Yuldashev, G.X.Jumasheva, N.S.Baribina usag`an basqa da watanlas ha`m sirt el alimlari salmaqli u`les qosti.

⁸ Lomonosov M.V. Russkaya grammatika. Poln.sob.soch. T.7 (Trudi po filologii). – M. – L.: izd. ANSSSR. 1952.

⁹ Ibn Sina, Abu Ali. Izbr.proizvedeniya. T.1.- Dushanbe: Irfon. 1980. S. 97-98.

¹⁰ Leont`ev A.A. Slova v rechevoy deyatel`nosti. – Moskva: Nauka. 1965.-38 B.

Bul miynetlerde so`ylesiw tu`siniklerinin` man`izi, onin` rawajlaniw nizamliliqlari, uliwma dialogli tildin` qa`liplesiw ma`seleleri aship ko`rsetilgen. Olardin` ko`pshiligi so`ylesiw iskerligin sho`lkemlestiriw, jan`a materialdi izbe-izlik penen men`geriw, so`ylesiw iskerliginin` motivlerin qa`liplestiriw usag`an ma`selelerdi ayriqsha diqqat awdarg`an. Luriya A.R.<sup>11</sup> ta`repinen dialoglardin` tu`rleri ha`m strukturalari, sonin` menen birge shinig`iwlar sistemasi, baylanisli so`ylesiw iskerligin shiniqtiratug`in so`ylesiw situatsiyalari islep shig`ilg`an. V.I.Andriyanova¹² balalarg`a tildi u`yretiwdе ha`m oqitiwdin` mazmunin tan`lawda psixologiyaliq jag`day ornatiw ma`selesine ayriqsha diqqat awdardi.

Bulardin` ba`ri izleniw jumisinin` mazmunin, tu`rin, oqitiwdin` metod ha`m usillarin tan`lawg`a tiykar saldi.

Tildi men`geriw arqali balalardin` so`zlik qori bayip, qaraqalpaq tilinde so`ylesiw ko`nlikpeleri qa`liplesedi, oylaw ha`m so`ylew iskerligi aktivlesedi, olardin` u`yreniwge bolg`an qizig`iwshilig`i qanaatlandiriladi, intellektualliq da`rejesinin` rawajlaniwi artadi.

Qaraqalpaq tilinin` ha`r qiyli iskusstva tu`rlerine, qorshag`an shinliqqa estetikaliq qatnasinda, qaraqalpaq xalqina bolg`an teren` hu`rmet-izzet sezimin de, a`dep-ikramliliq qa`siyetlerinin` ta`rbiyalaniwinda roli ulli.

Qaraqalpaq tilin u`yreniw barisinda balalar bunin` ermek emes, al juwapkerli miynet ekenligin, olardan diqqatliliti, ziyreklilikti, diqqatin ha`m oyin bir jerge ja`mlew, este saqlaw, so`z konstruktsiyasin jan`a mazmun menen toltirip o`z betinshe ga`p du`ziw uqibin talap etetug`inlig`in an`g`aradi.

Bala so`ylesiw ko`nlikpelerin jaqsi men`geriwi ushin so`ylemlerdi qurap dialoglar du`ziw barisinda o`zinin` qaysarlig`in ha`m qaytpaslig`in ko`rsetedi.

Solay etip, balalardin` qaraqalpaq tilinde so`ylemler qurap erkin so`ylewin ta`miyinlewde buring`i pedagogikaliq bay miyraslarg`a, ha`zirgi psixologiya, pedagogika iliminin` jetiskenliklerine, xaliq pedagogikasina su`yenip metodikaliq

¹¹ Luriya A.R. Yazik i soznanie. –Moskva: MGU. 1979. -30 B.

¹² Andrianova V.I. Sovershenstvovanie obucheniya russkoy ustnoy rechi uzbekskix shkol`nikov. -T.: Fan, 1988.

dizimdi islep shig'iwdi, metod ha'm usillardi paydalaniwda na'tiyjelilikti arttiriwdi, jumisti sho'lkemlestiriwdin` optimal tu'rlerin ta'lim-ta'rbiya barisina endiriwdi izleniw jumisinin` tiykarg'i maqseti etip aldiq.

Qaraqalpaq tiline ma'mleketlik til statusi berilgenli berli mektepke shekemgi ta'lim tarawi aldina balalardin` qaraqalpaq tilinde so'ylew tilin rawajlandiriw, oqitiwdi kommunikativlik bag'itta alip bariw usag'an aktual ma'selelerdi qoydi.

Qaraqalpaqstan Respublikasinin` Konstitutsiyasi onin` territoriyasinda jasawshi ha'r bir puxarag'a ma'mleketlik tildi u'yreniw ma'jbu'riyatın ha'm huqiqin beredi. Bul Qaraqalpaqstan Respublikasinin` «Ma'mleketlik til haqqında»g'i Nizamında<sup>13</sup> da ayriqsha itibar berilgen, Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlamasında¹⁴ bilimlendiriw diziminin` prioritetligine su`yenip keleshegimiz bolg'an jas a`wladimizdin` bilim, sawatliliq ha'm intellekt da`rejesinin` artiwı birinshi planda turiw menen birge ha'r bir adamnin` qa`bilettiligin ashıp beriwge jag`day tuwg`iziw, onin` ha'r qiyli biliwge bolg'an talapların qanaatlandiriw, adamnin` qa`bilettiligin ashıp beriwge jag`day tuwg`iziw, onin` ha'r qiyli biliwge bolg'an talapların qanaatlandiriw, adamnin` jeke o`zine, ja'miyetke ha'm qorshag'an ortalıqqa garmonikalıq qatnasın ta'miyinlew; joqari ruwxıy ha'm ma`deniy, bay estetikalıq ko`z-qarastı qa`liplestiriw, do`retiwshilik oy ha'm qiyaldi rawajlandiriw, qaraqalpaq xalqının` u`rp-a`det da`stu`rlerine, ma`deniyatına ha'm tariyxına tartiw arqalı oqitiwdin` milliylik bag`itin ta'miyinlew, ta'lim-ta'rbiya ha'm rawajlandiriw waziypaların qaraqalpaq xalqının` ma`deniyatına ha'm tariyxına hu`rmet-izzet seziminde ta`rbiyalaw waziypası menen tig'iz baylanista a`melge asiradi.

Oqitiw barisinin` na'tiyjeliligine ta'sir etiwshi faktorlar haqqındag'i bilim jan'a pedagogikalıq texnologiya tiykarına oqitiwdin` metod, usıl ha'm mazmunın

¹³ Закон «О государственном языке ККАССР». -Н.: Каракалпакстан. 1990.

¹⁴ O`zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. //Barkamol avlod –O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997.

tan`lap ha`r qiyli kombinatsiyalarda qollaniwǵa ken` mu`mkinshilikler beredi ha`m aldinǵı is ta`jiriybe, ha`zirgi psixologiya, pedagogika iliminin` jetiskenliklerine su`yenip oqitiwdin` na`tiyjeliligin arttiriwdi ta`miyinleydi.

Ha`zirgi didaktikada balalardi oqitiw motivatsiyasi tek psixologiyaliq kategoriya bolip g`ana qalmastan, al barliq oqitiw ta`rbiya protsessinin` ajiralmas tiykarg`i bo`limi bolip esaplanadi.

S.L.Rubinshteyn, A.N.Leont`ev, A.K.Markov ta`repinen biliwge bolg`an talap emotsiya, qizig`iwshiliq, maqset ha`m jeke ko`z-qaras motivleri menen birge o`z-ara baylanista izertlenildi.

V.M.Likov, V.G.Aseev, V.S.Il`in ha`m basqalar ta`repinen bilimge bolg`an talapti payda etiwdin` pedagogikalıq mashqalasi ha`m balalarda oqiw, u`yreniw motivatsiyasin islep shiqti. U`yreniw, biliw motivatsiyasi – pedagogikalıq birge islesiwde tiykarg`i orindi iyeleydi.

N.V.Ivanov, E.L.Nosenko ha`m basqalardin` izertleniwleri ha`r qiyli oqiw iskerliginde balalarda motivatsiyanin` qa`liplesiw barisinda emotsiyanin` rolin u`yreniwge bag`ishlang`an, V.G.Nioradze – kishi mektep jasindag`i balalarda oqiw motivatsiya jag`dayin islep shig`adi. M.B.Bagomedov, M.G.Davletshin, G.I.Shuninnin` izleniwlerinde duris motivatsiyani payda etiw en` tiykarg`i mashqalalarinin` birine aylandi.

Endi «motiv» haqqında tolig`iraq mag`liwmat bermekshimiz.

«Motiv» latinsha «Mobeo» so`zinen kelip shiqqan bolip bizin`she «ha`reketlendiremen» degen ma`nisti an`latadi. Pedagogika – psixologiyada ishki ha`m sirtqi ta`sirler na`tiyjesinde adamdi ya ol, ya bul is-ha`reket penen minez-quliqqa jollaytug`in bas sebepti motiv dep ataydi.

Qa`legen xizmettin`, is-ha`reket penen minez-qulıqtin` motivi talap, mu`ta`jlik, za`ru`rlik ha`m qizig`iw bolip esaplanadi. Bala inta menen oqiw ushin ol bilimdi iyelewge mu`ta`jlik seziwi yamasa qizig`iwi kerek. Haqiyqiy ruwxıy baylıqqa erisiw adamnin` bilimge, ilimge, ko`rkem o`nerge umtiliwi arqasında boladi. Balanin` basi bilim menen toltirip qoyatug`in idis emes, bala biliminin` shamshirag`i, oni bilimli ha`m pedagogikalıq sheberlikti, jan`a pedagogikalıq

texnologiyani iyelegen ta`rbiyashi g`ana tabisli jag`a aladi. Bul sipatlardi iyelemegen ta`rbiyashi baladag`i bilimlilik dereklerin, uqiyliliq ha`m talant nishanlarin so`ndiredi.

Oqiw motivleri balanin` belgili bir xizmetine, is-ha`reketine bag`darlang`anin an`latadi, onin` tabislarin yamasa kemshiliklerin ko`rsetedi.

Ta`rbiyashinin` shaxsi, bilimdanlig`i ha`m pedagogikaliq sheberligi, oqiw materiallarin, qurallar, metodlarin, texnologiyalarin tan`lap aliwi balalardi tikkeley ha`reketke keltiredi. Buni biz tikkeley ha`reketke keltiriwshi motivler dep ataymiz. Og`an ta`rbiyashini unatiw, og`an degen muxabbat sezimlerinin` payda boliwi, ta`rbiyashinin` sabaqti mazmunli, qiziqli etip o`tip balalardin` kewlinen shig`iwi, ko`rsetpeli ha`m texnikaliq (slydlar) qurallardan o`z orninda ustaliq penen paydalaniw h.t.b. kiredi. Ta`rbiyashi bulardin` na`tiyjesinde balalardi ja`mlestiredi, bilimdi qunt penen iyelewge ha`m do`retiwshilik islerge ken` mu`mkinshilikler jaratadi.

Oqiwg`a qizig`iw motivi: qoyilg`an sorawlarg`a, mashqalag`a o`z betinshe juwap tabiw, orinlag`an isten qanaatlaniw, jumistin` a`meliy a`hmiyetin tu`siniw, za`ru`rlikti tu`siniw h.t.b.

Oqiw motivleri balalardin` jas o`zgesheliklerine qaray o`zgerip baradi. Balalardag`i baqshani unatiw, oqiwg`a qizig`iw, ta`rbiyashi, ata-ana, tuwg`an-tuwisqanlarinin` maqtawina miyasar boliwg`a ha`reket etiw, o`zine jaqqan adamlarg`a, mul`tfil`m ha`m kinofil`mlderdegi qaharmanlarg`a eliklew h.t.b. unamli oqiw motivleri esaplanadi.

Ta`rbiyashinin` shaxsi, bilimdanlig`i, jan`a pedagogikaliq texnologiyani qollanip sabaqti sheber o`tiwi, ma`deniyati, jeke o`rnegi balalarg`a ilham-yosh bag`ishlaydi. Balalar o`zinin` su`yikli ta`rbiyashisina elikleydi: sonday boliwg`a umtiladi. Ta`rbiyashinin` balani hu`rmetlewi, onin` kelesheginen u`mit etiw, og`an g`amxorliq etiw ha`m ruwxlandiriwi balanin` shaxs bolip jetilisiwine tiykar saladi. Balanin` huqiqin moyinlaw, erkinligine ken` yol aship beriw, sabaqti insaniylik, demokratiyaliq sipatta o`tkeriw, o`zligin ko`rsetiwge jag`day jaratiw

unamli oqiw motivlerin rawajlandiradi. Balalarda o`zlerine iseniw ku`sheydi, bilimdi teren` ha`m tiyanaqli o`zlestiriwge umtiladi.

Mektepke shekemgi jastag`i balalar menen isleskende sabaqta qiziqtirarliqti kewil ashiwlar menen bilg`astiriw`a bolmaydi. Ha`r bir sabaq, ha`r bir oyin ha`m situatsiyali jag`daylar o`zinde gnoseologiyaliq waziypa (ha`r qiyli baylanisli so`ylew situatsiyalarinda balalardin` so`zlik qorin aktivlestiriw ha`m rawajlandiriw, qaraqalpaq tilinde seslerdi duris aytiw normasin men`geriwi, o`z betinshe baylanisli so`ylemlerdi du`ziwge u`yretiwi, olarda qaraqalpaq tilinde erkin baylanisli so`ylesiw maqsetinde tildi u`yreniwge talpindiriw) qamtiwi lazim.

Sonin` menen birge mektepke shekemgi jastag`i balalar ha`r qanday jan`a zatti shin iqlasi menen berilip qabil etedi, oni u`lken qizig`iwshiliq penen tin`laydi ha`m o`zinin` aktivliligin ko`rsetedi. Bul jasta balalarda biliwge bolg`an qizig`iwshiliq qa`liplese baslaydi. Balaliqtag`i yad bekkem, balalardin` este saqlaw, ta`siri teren`, sonin` ushin da qaraqalpaq tilinde baylanisli so`ylew ko`nlikpelerin qa`liplestiriwde balalardin` emotsiyasi, sezimleri unamli boladi, olarda qaraqalpaq tilin jaqsi men`geriwge umtiliw ha`m baylanisli so`ylesiw tilegi payda boliw menen birge, qaraqalpaq tiline bolg`an qizig`iwshiliq teren` ha`m bekkem rawajlanadi.

Ilimpazlardin` atap ko`rsetkenindey ha`m bizlerdin` ta`jiriybe sinaw jumislarimizdin` na`tiyjeleri da`lillep bergenindey, balalardin` qaraqalpaq tilin men`geriwdegi tiykarg`i ha`reketlendiriwshi ku`shi motivatsiya bolip tabiladi. Ilimpazlardin` tu`siniginshe motivatsiya o`z ishine adamlardin` jeke qa`siyetlerinin` ko`riniwin qamtiydi. Motivatsiya (adamdi) balani jedelli oqiw iskerligine tartip ma`jbu`rleydi, motiv bull belgili bir ha`reketti tuwdiriwdin` sebebi.

Oqiw motivatsiyasin payda etiw maqsetinde ta`rbiyashi balag`a aldina qoyg`an maqsetke erisiwde o`zine isenim, o`zin-o`zi bahalaw ha`m o`zinin` an`-sezimin tekseriw ushin jag`day tuwg`iziwi lazim.

Balanin` biliwge, u`yreniwge bolg`an qatnasi onin` jedelliginde, tapsirmani orinlawinda, o`z betinshe ha`reket etiwge umtiliwinda, tapsirmani an`li tu`rde

orinlawinda, balanin` bilim da`rejesinin` artiwinda ha`m ta`limnin` sistemali tu`rde alip bariliwinda ko`rinedi.

Bul o`z gezeginde ta`rbiyashidan balalarg`a o`z pikirinde turip aliwg`a, ta`rbiyashig`a ha`m joldaslarinin` aldina soraw qoyiwg`a, joldasinin` juwaplarin bahalawg`a, tapsirmani tan`lawda o`z betinshe ha`reket etiwge, berilgen tapsirmanin` bir neshe variantlarin tabiwg`a sha`rayat tuwg`iziwdi talap etedi.

I.P.Podlasiy oqitiwdin` na`tiyjeliligini arttiriw boyinsha teoriyalıq pikirini teren` talqilaw tiykarında jan`a pedagogikalıq texnologiya balalardin` jedelligini arttiratug`ini haqqında juwmaq shig`arip bilay deydi: «Bar iqlasi menen ku`sh salıp u`yrenilgen shinliq, ayriqsha bilim beretug`in a`hmiyetke iye»¹⁵.

Oqiw barisina interaktiv metodlardi endiriw balalardi barliq waqitta sorawlarg`a juwap beriwge ma`jbu`rleydi, keri baylanisti qollaydi, ba`rqulla ku`ndelikli baqlawdi iske asiradi ha`m qaraqalpaq tilinde baylanisli so`ylesiw ko`nlikpelerinin` joqari da`rejesin ta`miyinleydi.

Solay etip, bizlerdin` pikirimizshe, qaraqalpaq tilin u`yretiwdin` metod ha`m mazmunin` aniqlawda tildi men`geriwde baylanisli so`ylew ko`nlikpelerin qa`liplestiriwge g`ana emes, al sub`ektin` baylanisli so`ylesiw iskerligine, balanin` talaplarina, qizig`iwshilig`ina, qorshag`an du`n`yag`a qatnasina ha`m onin` aytajaq pikirinin` mazmunina da diqqat awdariwimiz lazim.

¹⁵ Podlasiy I.P. Pedagogika. Noviy kurs. Moskva-1999, -46 B.

1.2. Qaraqalpaqstan Respublikasi bala baqshalarida baylanisli so'ylewge u'yretiwdin' mazmuni

O'zbekistan ha'm Qaraqalpaqstan Respublikalarinin' «Bilimlendiriw haqqinda»g'i, «Ma'mleketlik til haqqinda»g'i Nizamlari¹⁶ ha'm «Kadrlar tayarlaw milliy bag'darlamasi»¹⁷ balalar baqshalarida ana tili ta'limi, sonin' menen birge ma'mleketlik tildi u'yretiwge ayriqsha diqqat awdarip, ta'lim barisina jan'a pedagogikaliq texnologiyani ken'nen endiriw, ta'lim-ta'rbiya barisin zaman talaplarina say qayta quriwdi talap etpekte.

Ja'miyetlik - sho'lkemlestirilgen oqiw barisinda adam miynet etiw, u'yreniw ha'm qarim-qatnas jasap baylanisli so'ylesiw sub'ekti rolin atqaradi. G.I.Xmaranin' atap ko'rsetkenindey «Jeke adamnin' shaxs bolip ju'zege keliw basqishinda kommunikatsiyanin' ha'm g'alaba mag'liwmat usilinin' roli og'ada ulli»¹⁸.

Qaraqalpaqstan Respublikasinin' «Bilimlendiriw haqqinda»g'i Nizaminda ha'm Kadrlar tayarlaw milliy bag'darlamasinda mektepke shekemgi ha'm baslawish ta'limdi ta'limdi ayriqsha atap o'tip, onda balalarda da'slepki miynet ko'nlikpeleri rawajlanadi ha'm qa'liplesedi, ilimge bolg'an qizig'iwshiliq oyanadi ha'm bala mektep ta'limine, oqiwg'a sistemali tu'rde tayar bolatug'inin ilimiy da'lillegen.

Bilimlendiriw mazmuni degenimizde qaraqalpaq tilin u'yretiw ushin tan'lap aling'an bilim, uqip ha'm ko'nlikpeler sistemasin tu'sinemiz. Sonin' menen birge ha'r qanday bilimdi men'geriw, bul jerde bizler qaraqalpaq tilin na'zerde tutamiz,

¹⁶ O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» gi Qonuni. // Barkamol avlod –O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997.

O'zbekiston Respublikasining kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. //Barkamol avlod –O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997.

¹⁷ Zakon «O gosudarstvennom yazike KKASSR». -N.: Karakalpakstan. 1990.

¹⁸ Xmara G.I. Pechat` v sisteme massovix kommunikatsiy / Problemi sotsiologii pechaty. Vipusk 1. – Novosibirsk: Nauka. 1969. S.188-189.

balanin' ha'r ta'repleme rawajlaniwina tiykar salad, olardi keyingi oqiw ha'm miynet iskerligine tayarlaydi, olarda bilimge bolg'an qizig'iwshiliqti oyatadi ha'm adamzattin' barliq iskerlik sferasi bolg'an sotsialliq, ma'deniy, siyasiy tarawlarda erkin qarim-qatnas jasap so'ylesiw ko'nlikpeleri qa'liplesedi.

Bilimlendiriw, belgili alimlarimiz bolg'an Sh.Qurbanov ha'm E.Seytxalilovlardin' pikirinshe, ma'mleket ta'repinen shig'arilg'an nizamda ko'rsetilgenindey bilim aliw ha'r bir shaxstin' minneti (waziypasi) bolip tabiladi. Usig'an baylanisli bilimlendiriw barisi balanin' qizig'iwshilig'ina, uqibina, qa'biletligine ha'm jeke ta'jiriybesine bag'darlaniwi lazim, bilimlendiriw iskerliginde, u'yreniw barisinda balag'a o'zinin' bar imkaniyatini jeke asiriwg'a jag'day tuwg'iziliwi kerek¹⁹.

Solay etip, bilimlendiriw mazmuni, onin' metod ha'm usillari balag'a oqiw materialin, onin' tu'r ha'm formasini tan'lawg'a ken' imkaniyatlari jaratug'in etip du'ziliwi lazim. Tap usunday sebeplerge baylanisli son'g'i jillari, balag'a o'z bilim, uqip ha'm ko'nlikpelerin iske asirip, onnan zawiqlanip qanaatlaniw menen bir qatarda ruwxiiy du'n'yasin bayitug'in ha'r tu'rli varianttag'i didaktikaliiq materiallar (oyinlar, shinig'iwlari, tapsirmalar, ha'r tu'rli iskerlik tu'rlerin o'z ishine qamtiytug'in a'debiiy shig'armalar) islep shig'iw talap etilmekte.

Bilimlilik bilim, uqip ha'm qa'biletliktin' jiyindisi bilimlendiriw protsessinin' tiykarg'i maqset ha'm na'tiyjesi bolip, shaxstin' ko'rkem, a'dep-ikramlilik ha'm intellektual qa'siyetlerinin' payda boliwinin' en' a'hmiyetli usillarinin' biri bolip tabiladi.

Oqitiw – bul bilimlendiriw protsessinin' o'zine ta'n ja'miyetlik formasi bolip, ol u'zliksiz bilimlendiriw diziminde ja'miyetlik a'hiyettegi bilimlerdi men'geriw maqsetinde planli ha'm sistemali tu'rdegi oqiw iskerligini sho'lkemlestiriwden ibarat.

Sistema – bul ishki sho'lkemlestirilgen bir pu'tinlikti payda etiwshi ha'm o'z-ara bekkem baylanistag'i (qatnastag'i) elementleri jiyindisi bolip tabiladi.

¹⁹ Kurbanov Sh., Seytxalilov E. Neprerivnoe obrazovanie v natsional'noy modeli podgotovki kadrov. – T., 2000, -17 B.

Sistema tu'sinigine aniqliq bergenimizde onin' pu'tinlilik, du'zilis, dizim, baylanis, element, qatnas h.t.b. tu'sinikler menen tig'iz baylanista ko'z aldimizg'a keltiruwimiz lazim. Mektepke shekemgi bilimlendiriwde qaraqalpaq tilinde so'ylewge u'yretiw sistemasinin' du'zilisli da'rejesi bala baqsha bolip tabiladi. U'yretiwidin' maqseti - a'piwayi situatsiyalarda (jag'daylarda) qaraqalpaq tilinde a'piwayi baylanisli so'ylesiwge u'yretiw.

Qaraqalpaq tilinde baylanisli so'ylesiw ko'nlikpelerin qa'liplestiriwdin' na'tiyjeliligi oqitiwdin' maqsetin (sotsial ha'm ilim jetiskenliklerin, ja'miyettin' talaplarin, balalardin' tildi men'geriwdegi mu'mkinshiliklerin ha'm jeke talaplarin esapqa alip) duris tan'lawina baylanisli.

Bizlerdin' izleniw jumisimizda qaraqalpaq tilin u'yretiwdegi maqset minalardan ibarat:

1) ta'lim-ta'rbiya birligi ha'm qaraqalpaq tilinde erkin baylanisli so'ylese alatug'in ha'r ta'repleme rawajlang'an jeke insandi qa'liplestiriw;

2) balalarda ja'miyetlik qubilis siyaqli tildin' man'izin, tu'sinikti, so'ylesiw barisinda qaraqalpaq tili haqqinda mag'liwmatti, men'geriwdi qa'liplestiriw. Balalardin' lingvistikaliq bilim ko'lemin ken'eytiw, olardi qaraqalpaq xalqinin' ma'deniy bayliqlarina tartiw, balalardin' o'zinin' ta'jiriybesine su'yeniwi qaraqalpaq tili boyinsha ha'r qanday faktlerdi teren' an'lawina jag'day tuwg'izadi ha'm olardin' oy-o'risin rawajlandiradi, baylanisli so'ylew ha'm erkin baylanisli so'ylesiw qa'biletlilikin jetilistiredi, aqiliy miynetke ma'deniy qatnasin qa'liplestiredi.

Balalarg'a qaraqalpaq tilin u'yretiwde u'lken a'hmiyetke iye bolg'an a'meliylik ha'm kommunikativlik bag'it, ilimiylik, tariyxiylik, izbe-izlilik, sistemaliliq, turmis penen baylanis, tapsirmanin' a'ste-aqirinliq penen qiyinlasip ta'kirarlaniwi, ju'kleminin' optimizatsiyasi, balalardin' aktivliligi ha'm an'lilig'i, bilimlendiriw diziminin' basqishlari arasinda jumisti sho'lkemlestiriwdin' mazmuni, formasi, metod ha'm usillarinin' o'z-ara baylanisi ha'm izbe-izligi, balalardin' tayarliq da'rejesin ha'm jas o'zgesheliklerin esapqa aliw, milliy o'zgesheliklerdi sa'wlelendiriw, oqiw materiallarin (uliwmalastiriw, jekkeden

uliwmaliqqa logikaliq o`tiw, jekke qubislardi uliwma printsiplerge bag`indiriw) generalizatsiyalaw usag`an ju`da` a`hmiyetli bolg`an didaktikaliq printsipler a`melge asiriladi. Qaraqalpaq tilin u`yretiw boyinsha materiallar mazmuni ha`m ko`lemi balalardin` jas, psixologiyaliq ha`m jeke o`zgeshelikleri esapqa alinip oqiw-metodikaliq kompleks ha`m bag`darlamalar ma`mleketlik talap (standart) tiykarinda islep shig`ilmaqta.

Joqarida atap ko`rsetilgenindey mag`liwmatlarga tiykarlanip ta`jiriybe-sinaw jumisin o`tkergenimizde qaraqalpaq tilinde baylanisli so`ylewdi balalarga u`yretiw barisinda ushirasip atirg`an jetiskenliklerge ha`m kemshiliklerge duslastiq. Olarg`a tek qaraqalpaq tilinin` du`zilisindegi fonetikalik, leksikalik ha`m grammatikalik o`zgeshelikler g`ana emes, al ha`zirgi pedagogika iliminde ushirasatug`in didaktikalik bag`it ha`m na`tiyjege ta`sir etiwshi sebepler de kiredi.

Solay etip, ha`r bir pedagog balanin` tildi u`yreniwge bolg`an qizig`iwshilig`in jog`altip onin` bilim da`rejesinin` sapasin to`menletip sebeplerdi aniqlaw lazim.

Bizler ta`jiriybe-sinaw jumislarin o`tkergenimizde qaraqalpaq tilin u`yretiwde na`tiyelilik, o`nimlilik printsipleri tiykarinda oqiw protsessin sho`lkemlestiriw arqali jaqsi na`tiyelerge eristik.

Belgili alim I.P.Podlasiy oqitiwdin` o`nimliligine ta`sir etiwshi bir qansha faktorlardi islep shiqqan²⁰.

Bul faktorlar haqqinda toliq tu`sinikke iye bolip ha`m og`an tiykarlanip balanin` bilim, uqip ha`m ko`nlikpelerinin` na`tiyelik da`rejesinin` artiwina ja`rdem беретug`inday etip qaraqalpaq tilin u`yretiw sistemasin du`zse boladi. Olarg`a u`yretiw motivatsiyasi pa`nge, oqiwg`a, miynetke ha`m u`yreniwge, ta`lim aliwg`a bolg`an qizig`iwshiliqti, tildi u`yreniw talabin payda etiw, taza bilim aliw istegin oyatiw, tapsirmani orinlawda o`z betinshelikti ko`rsetiw, baylanisli so`ylesiw ko`nlikpelerin men`geriwde qaytpasliq ha`m qaysarliq, baylanisli so`ylew ha`m oylaw iskerliginin` artiw kiredi; pedagog ta`repinen: baylanisli

²⁰ Podlasiy I.P. Pedagogika. Noviy kurs. Moskva-1999. - 47 B.

so`ylesiw barisin stimullastiriw, oqitiw barisin basqariw ta`rtip-intizamdi saqlaw, diqqatlililikti rawajlandiriw, alg`an bilimin ta`jiriybede qollaniwg`a imkaniyat beriw usag`anlar iske asiriw talap etiledi.

Sonin` menen birge oqiw materialin toliq men`geriwge ja`rdem beriwshi balalardag`i uliwma qa`biletlikni aniqlaw: psixologiyaliq o`zgesheliklerdin` esapqa aliniwi, oqiw iskerliginin` tu`ri ha`m xarakteri, bilim aliwg`a tayarliq da`rejesi, eruditsiya, bilim aliwg`a, oni bekkemlewge ketken waqit, balalardin` bilim, uqip ha`m ko`nlikpelerin tekseriw maqsetinde ku`ndelikli ju`rgiziletug`in baqlaw, o`z betinshe u`yreniw, qa`siyeti en` bir a`hmiyetli jag`day bolip tabiladi.

Oqiw materialinin` sani, sabaqlardin` mazmuni, oqitiwdin` psixologiyaliq jag`dayi, oqitiw usillari, pedagogtin` pedagogikaliq sheberligi ha`m uqiplilig`i, pedagogtin` potentsial mu`mkinshilikleri: jasi, bilimi, ekologiyaliq jag`dayi, sanitar-gigienaliq jag`dayi, maqsetke jetisiw talabi, na`tiyjege erisiw, so`ylesiw, qatnas jasaw stili, pedagogikaliq sawatlilig`i, o`z-ara sawat aship, u`yreniw de a`hmiyetli jag`day bolip esaplanadi.

Solay etip, balalar baqshasinda balalarg`a qaraqalpaq tilinde baylanisli so`ylewge u`yretiw din` mazmuni oqitiwdi kompleksli sheshiw, seslerdi duris aytiw, so`zlik qorin bayitiw ha`m ken`eytiw, so`ylew ko`nlikpelerin avtomatlastiriwdan ibarat.

Mektepke shekemgi jastag`i balalardin` so`zlik xori menen so`ylew da`rejesi haqqinda ilimiy-metodikaliq a`debiyatlarg`a na`zer awdarsaq, ko`rnekli psixolog-pedagog ilimpazlar balanin` so`zlerdi iyelew qa`biletlerin ha`r ta`repleme izertlegenligin ko`riwge boladi. Misali, balanin` so`z din` negizgi ma`nisi tu`siniwi tuwrali (L.S.Vigotskiy, A.A.Lyublin`skaya), psixikaliq o`zgerisler menen balanin` ha`r tu`rli is-ha`reketlerin jetildiriw degi so`z din` ta`siri tuwrali (A.R.Lunin, F.Ya.Yudovich, Z.M.Istomina), so`z din` seslik qurami haqqindag`i iyelew qa`biletleri tuwrali (N.X.Shvachkin, A.N.Gvozdev), so`z din` grammatikaliq formalarinin` bala tiline qa`liplesiwi haqqinda (V.P.Vaxterov, F.A.Soxin, A.V.Zaxarova, M.I.Popova), so`zlik xordi iyelew nizamlililari tuwrali (E.A.Arkin, N.A.Ribnikov) ha`m tag`ida basqalar o`z miynetleri menen u`lken u`les qosti.

Ko'rnegli metodist-ilimpazlardan E.I.Tixeeva, A.P.Usova, A.I.Leushina, O.I.Solov`eva, h.t.b. mektepke shekemgi jastag'i balalardi ana tilinde baylanisli so'ylewge u'yretiw metodlarin izertlep, ta'rbiyalaw, oqitiw mashqalalarin izertledi.

Mektepke shekemgi jastag'i balalardin' baylanisli so'ylew, oylaw, qabil etiw, rawajlaniw o'zgeshelikleri menen onin' nizamli tu'rde izertleniwleri, pikirleri, ha'zirgi waqitta mektepke shekemgi ta'rbiya jumislarinda u'lken u'lesin qosip kelmekte.

Mektepke shekemgi jastag'i balalar tilinin' rawajlaniwini izertlegen ilimpazlardin' pikirinshe to'mendeginshe rawajlanip baradi eken: eki jastag'i balalardin' so'zlik xori – 500 so'zden aslam, 3-jastag'ilardin' so'zlik xori 1200, 4-jastag'ilardin' so'zlik xori 1900, 5-6 –jastag'ilardin' so'zlik xori 2500-3500 so'z mo'lsheinde boladi eken.

Uzaq jillar dawaminda izertlengen jumislardin' na'tiyjeleri balalardin' so'zlerdi iyelewi shan'araqta, balalar baqshalarinda ju'rgiziletug'in ta'rbiya jumislarina, ata-analar menen ta'rbiyashi-pedagoglarlardin' usi ma'selege ayriqsha ma'ni berip, balanin' so'ylew tilin rawajlandiriw, a'tiraptag'i bolip atirg'an qubilislar ha'm o'zgerislerdi tu'siniw, so'ylew ha'm pikiir alisiwg'a u'yretiw, balanin' qiziqqan sorawlarina toliq juwap qaytariw u'lken a'hmiyetke iye.

Ga'rezsizlik-bul millettin' a'rmani, arziwi, o'z rawajlaniw jolin o'zi tan'law huqiqi. Ga'rezsizlik bul arziwlardin' a'melge asiwi. O'zbekstan o'z arziwlarin a'melge asiriw ushin u'lken imkaniyatlarg'a iye boldi. Balalardi ha'r ta'repleme jetilisen a'wlad da'rejesinde ta'rbiyalaw ushinda biz o'z imkaniyatlarimizg'a iye boldiq. Prezidentimiz I.A.Karimov balalarimizdin' barkamal bolip jetilisiwi haqqinda mininaday bahali pikirlerin bildiredi, «Har qanday millettin' ten'ligi, uliwmainسانيyat tariyxinda tutqan orni, abroyi ha'm dan'qi tuwridan-tuwri o'z perzentlerinin' aqiliy ha'm fizikaliq jetilisenligine baylanisli bolip tabiladi»²¹.

Ga'rezsiz O'zbekstanimizdin' gu'llep, jasnawi ushin jetilisen kadrlar

²¹ Islam Karimov. Joqari ma'nawiyat-jen'ilmes ku'sh. T.: Ma'naviyat, 2008,-27B.

za'ru'r. Usi jetiliskan kadrlardi tayarlaw keshe – bu'ginnen emes, al balanin' du'n'yag'a kelgen ku'ninen baslanadi. Balanin' jetik aqilli, sap deneli bolip jetilisiwi g'a'rezsiz ma'mleketlerimizdin' en' a'hmiyetli, en' tiykarg'i waziypalarinin' biri bolip qaliwi tuwrali Prezidentimiz O'zbekstan Respublikasi Oliy Majlisinin' birinshi sessiyasindag'i bayanatinda ken' turde aytip o'tken edi.

I.A.Karimov keleshek a'wladtin' erten'i, keleshegi ha'm salamatlig'i tuwrali bilay deydi: «Ekonomikaliq ha'm siyasiy tarawlardag'i barliq reformalarimizdin' aqirg'i maqseti, elimizde abadan turmis sharayatlarin sho'lkemlestirip bariwdan ibarat bolip tabiladi. Sonliqtan da ruwxiy jaqtan turaqli rawajlang'an insandi ta'rbiyalaw, ta'lim ha'm ag'artiwsihiliq islerin joqari da'rejege ko'teriw, milliy oyaniw ideyasın ju'zege shig'aratug'in jan'a a'wladti kamalg'a keltiriw ma'mlekettin' en' a'hmiyetli waziypalarinan biri bolip qaladi»²².

Prezidentimizdin' bunday pikirleri O'zbekstan Respublikasi Oliy majlisinin' sessiyasilarindag'i bayanatlarında ja'ne de teren' mazmunda bolip, balalardin' ta'lim-ta'rbiyasın u'yreniwge qaratiladi.

Til o'siriw balanin' ja'miyetlik tariyxiy ta'jiriybeni o'zlestiriwine baylanisli ju'da' quramali, ko'p faktorli protsess bolip, ol tosattan ju'z bermeydi. Balalarda so'ylewdi rawajlandiriwg'a baylanisli jumislardi jaqsi teoriyaliq ha'm a'meliy tayarliqqa iye bolg'an, o'zinde balag'a bolg'an jaqsi mu'na'siybetlerdi rawajlandira alg'an ka'sip iyesi g'ana sho'lkemlestiriwi ha'm a'melge asiriwi lazim.

Mektepke shekemgi jastag'i balalarda baylanisli so'ylew tilin rawajlandiriw jumisina tayarlawdan ibarat.

Bul maqsette a'melge asiriw to'mendegi waqiyalardi sheshiwdi na'zerde tutadi:

-mektepke shekemgi jastag'i balalarda tu'rli jas basqishinlarindag'i baylanisli so'ylew tilinin' rawajlandiriw da'rejesin ko're aliw ha'm tu'siniw qa'biletin rawajlandiriw;

²² Karimov I. A. Mustaqilliq va vatan taraqqieti, xaliq erkinligi va faravonligi-oliy maqsadimiz. Toshkent – 2000, -17 B.

-bala baylanisli so'ylew tiline ta'sir ko'rsetiwidin' en' na'tiyjeli jolin duris tan'law ha'm balanin' tek jasin emes, sonday-aq onin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin esapqa alg'an halda o'z-ara birgelikte ha'reket etiw ha'mde aling'an na'tiyjeni analizlew;

-Balalardin' baylanisli so'ylew tilinin' tu'rli ta'replerin rawajlandiriwdin' onin' usillari haqqinda bilimlardin' o'zlestiriliwin ha'mde olardin' didaktikalik til sa'wbetleri waqtinda qollana aliwlarin ta'miyinlew;

-Metodikaliq a'debiyatlardi kritik analiz qilg'an halda mektepke shekemgi jastag'i balanin' baylanisli so'ylew tiline ta'sir ko'rsetiwdi o'zine ta'n usillarin islep shig'iwg'a ha'reketin marapatlaw. Kursti u'yreniw protsessinde balalarda til o'siriw metodikasinin' teoriyalik tiykarlarin, balalardi ana tiline u'yretiwidin' psixolingvistikalik, lingvodidaktikalik tiykarlarin o'zlestiriwleri lazim;

-Zamanago'y ana tili (o'zbek, rus tili ha'm h.t.b. tiller) balalardi da'slepki jaslarinda ha'm mektepke shekemgi jasta baylanisli so'ylewdi rawajlandiriwdin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin, ana tilin psixolingvistikalik, lingvodidaktikalik tiykarlarin biliw tiykarinda olardi a'meliyatta qollaniw usillarin o'zlestiriw;

-Oqiw ha'm baylanisli so'ylewdin' logikalik ha'm emotsionallik obrazli logikalik ha'm emotsionallik obrazli ko'rinishlerin o'zlestiriwleri, ko'rkem shig'armani analizlew ha'm oni atqara aliwdi biliw, balalarda baylanisli so'ylew xizmetin jolg'a qoyiw ko'nlikpelerin arttiriw;

-Til o'siriw metodikasi tuwrali ta'lim beriw zamanago'y ana tili (o'zbek, rus) kurslarinda balalar a'debiyati ha'm a'debiyattaniw tiykarlarina, uliwma balalar ha'm pedagogikalik psixologiyag'a, mektepke shekemgi pedagogikag'a tayanadi.

Da'stu'r di islep shig'iwdi ha'zirgi waqitta bar bolg'an da'stu'rler, son'g'i jillardag'i ilimiy izertlewler mag'liwmatlari, ta'lim beriw ta'jiriybesin uliwmalastiriwshi materiallari ha'm sinaw jumislari na'tiyjelerinen paydalaniladi.

Da'stu'r eki bo'limnen ibarat:

1. Mektepke shekemgi jastag'i balalarda baylanisli so'ylewdi rawajlandiriw teoriyasi ha'm metodikasina tiyisli bilimlar mazmuni.

2. Ta'rbiyashi balalarda til o'siriw ushin za'ru'r bolg'an ha'm sol

pedagogikaliq sharayatlarda olar menen birgelikte islesiw ushin qollanilatug'in ka'siplik sheberlik jiynag'i.

Da'stu'r mazmuni ha'm oni a'melge asiriwdin' jetekshi ideyalari sipatinda to'mendegiler shiqpaqta.

Baladag'i qa'biletler ha'm onin' o'zine ta'nligin tu'siniw, onin' baylanisli so'ylewin rawajlandiriw o'zgesheliklerin «jaqin keleshek» territoriyasina qarap bag'darlang'an halda esapqa aliw.

Pedagogikaliq qarim-qatnastin' bala menen emotsional` baylanis ornatiwg'a, ol menen birge islewge bag'darlang'anlig'i.

Mektepke shekemgi jastag'i balalardi arnawli ta'rizde baylanisli so'ylewge u'yretiwdin' tiykarin kommunikativ ta'sir ko'rsetiwshi sho'lkemlestiriwi lazim bolg'an baylanisli so'ylew xizmeti du'zilisi a'tirapinda a'melge asirilip atirg'an do'retiwshilik protsess sipatindag'i rolin ta'n aliw.

Da'stu'rdi o'zlestiriw mektepke shekemgi jastag'i balalarda baylanisli so'ylewdi rawajlandiriwg'a ka'siplik tayarliqti payda etiwdi ta'miynleydi. Bul to'mendegi 3 komponent ta'rizinde aniq ko'zge taslanadi.

- Motivatsiyaliq tayarliq

- Teoriyalıq tayarliq

- A'meliy tayarliq

To'mendegiler balalarda baylanisli so'ylewdi rawajlandiriw boyinsha jumis baslaw ushin ka'siplik tayarliq kriteriyalari bolip tabiladi.

Kursti u'yreniw ha'm balalarda baylanisli so'ylewdi rawajlandiriw barisinda jumis alip bariwg'a ma'jbu'riyatlılıq penen qatnas jasaw.

Balalarda til o'siriwdin' o'zine ta'n qa'siyetleri baylanisli so'ylew xizmetinin' teoriyalıq tiykarlari, ja'ne ha'rekettegi so'ylep rawajlaniwin diagnostika tu'rli ta'replerin rawajlandiriw qurallari ha'm usillarinin' qa'siyetleri haqqindag'i bilimlerden' balalar menen til quramında ma'mlege kirisiw na'tiyjelerin o'zine say ta'rizde analizlew ha'm bahalawg'a, bala tiline pedagogikaliq ta'sir ko'rsetiwidin' maqul sistemasin tan'law ha'm a'melde qollaniwg'a uqiqli bolıw.

Ta'limnin' aktiv usullaridan, jan'a pedagogikaliq texnologiyalardan paydalaniw, talabalarg'a olardin' teoriyalıq ha'm a'meliy tayarlıg'in, so'ylew ma'deniyatin', shaxstin' kommunikativ o'zgesheliklerin esapqa alg'an halda ta'sir etiw ta'rbiyashilardi tayarlawdin' u'lgili sistemasi menen olardin' aldag'i xizmetinin' o'zine ta'n do'retiwshilik xarakteri ortasındag'i qarama-qarmsiliqti joq qiliw, ha'r bir talabinin' o'z do'retiwshilik qa'biletin toliq ko'rsetiw qa'biletin rawajlandiriw mu'mkinshiligin beredi.

Balalar baqshasinin' ta'rbiyashilari sheshiwi tiyis bolg'an ma'selelerden biri bul balalardin' baylanisli so'ylewine erisiw bolip tabiladi. Tuwri baylanisli so'ylew tin'lawshilar ushin tu'sinikli bolg'an mazmunli ha'm logikaliq baylanisli so'ylew bolip esaplanadi. Baylanisli so'ylewdin' mazmunlilig'i bala turmisinin' mazmunlilig'ina baylanisli bolip tabiladi. Qizig'arli baqlawlar, ta'sir aliwlar, keshinmeler ha'm pikirlerdin' baylaig'i balanin' baylanisli so'ylewin bayitadi. Aniq pikirlew o'nimi bolg'an tu'sinikle baylanisli so'ylewge jeterli toliq ha'm logikaliq baylanisli so'ylew menen erisiledi.

Mektepke shekemgi jastag'i balalardin' baylanisli so'ylesiw mu'na'sibetleri eki formala a'melge asiriladi: dialog-so'ylesiw, yag'niy juwap almasiw ha'm monolog-gu'rrin', yag'niy tin'lawshilarg'a belgili da'rejede ken'irek mag'liwmat beriledi.

Ekinshi kishkene gruppada talap bir qansha quramalasadi, shinig'iwlarda ta'rbiyashilardin' ga'plerin tin'law ha'm tu'siniw, ta'rbiyashi shaqirg'anda onin' sorawlarina juwap beriwdi qunt penen tin'law ha'm o'zi de soraw beriwge u'yretiw a'melge asiriladi.

Balalarda bir-birewinin' juwaplarin tin'lay biliwge ha'm oni toliqtiriwg'a ha'm du'zetiw qa'biletlerine ta'rbiyalanadi. Solay etip mektepke shekemgi da'wirde balalar baylanisli so'ylewinin' u'lken jolin basip o'tedi.

Ta'rbiyashinin' balanin' baylanisli so'ylewine ta'sir etiw ha'r tu'rli bolip tabiladi.

Arnawli sho'lkemlestirilgen jobali so'ylesiwler jeke ha'm kollektiv tu'rde boliwi mu'mkin. Kollektiv so'ylesiwler kishkene ha'm u'lken gruppalarda u'lken

a'hmiyetke iye boladi. Olar balalardi bir-birine jaqinlastiradi, olardin' minez-qulqin qa'liplestiredi.

Balalar sizg'an su'wretlerdi, kitaplardi birgelikte ko'riw baylanisli qurali bolg'an so'ylewdi o'siriw usillarinan biri bolip tabiladi. So'ylesiwdin' o'siwinede «Sem`yag'a», «Baqshag'a», «Magazinge». Keyinrek, «Mektepke» siyaqli rolly oyınlar u'lken a'hmiyetke iye. So'ylesiwdi payda etiw shinig'iwlardi da alip bariladi.

Bunda sa'wbetler, didaktikaliq oyınlar, su'wretler menen islesiw u'lken rol oynaydi.

I-bap boyinsha juwmaq

Til de, so'ylew de sotsialliq ja'miyetlik ma'nige iye, sotsialliq ja'miyetlik xizmet atqaradi. Biz tildi sheksiz mu'mkinshiliklerge ye deytug'in bolsaq, onin' usi tawsilmas potentsiallig'i so'ylewde ko'rinedi.

So'ylew iskerligin og'ada aktiv protsess dep taniw kerek boladi. Ol tildin' a'piwayi iske asiwi emes, kerisinshe, tvorchestvoliq aktiv iske asiwi. So'ylew protsesinde aytiwshi ha'm tin'lawshi qatnasadi, aytiwshi bir na'rse haqqinda xabarlaydi da, tin'lawshi sol informatsiyani qabil etedi.

Mektepke shekemgi ta'rbiya jastag'i balalardin' bilim, uqip ko'nligiw da'rejesin a) oyun barisinda, b) balalar menen jeke so'ylesiwde, v) pedagogikalik protsessti baqlaw waqtinda aship beriledi.

Balalardin' so'ylewin rawajlandırıw mektepke shekemgi jastag'ı ta'rbiya ma'kemelerinin' tiykarg'ı waziypalarinan biri bolıp esaplanadı. Solay eken, bul ma'kemeler balanı ta'rbiyalaw menen birge onin' so'z baylig'in rawajlandırıwı kerek. Balanın' so'ylewinin' rawajalınıwında onı qorshag'an ortalıqtın' roli ayırıqsha.

Mektepke shekemgi jastag'i balalardi rawajlandiriw ha'm mektepke tayarlaw protsessinin' aldina qoyilqan maqset ha'm waziypalarinin' orinlaniwi usi «Mektepke shekemgi jastag'i balalardin' ta'lim ta'rbiyasina qoyilatug'in ma'mleketlik talaplari» arqali qadag'alanadi. Ma'mleket talaplarında mektepke shekemgi jastag'i balalarg'a beriletug'in ta'lim ta'rbiyanin' mazmuninin' tiykarg'i bag'darlari ha'm olardin' mektepke tayarliq da'rejesine qoyilatug'in minemal talaplari belgilenip berilgen bolip, ol ma'mleket hu'jjeti sipatında ta'n alinadi.

Mektepke shekemgi jastag'ı balalar so'ylewin rawajlandırıwdag'ı tiykarg'ı na'tiyjeler qatnas tarawında teren' o'zgerisler menen baylanışlı boladı. Oyun protsessinde joldasına qaratılğan so'ylesiwi u'lkenler menen bolg'an qatnasqa qarag'anda biraz mazmunlıraq bola baslaydı.

Mektepke shekemgi jastag'ı balalardin' en' u'lken tabısı sın'g'ırılğan so'ylewge qızıg'ıwdın' bekkem rawajlanıwı, til xızmetinin' en' a'piwayı an'lawının' qa'liplesiwi bolıp tabıladi.

II bap. Mektepke shekemgi ta`lim ma`kemelerinde balalarg`a baylanisli so`ylewdi u`yretiwdin` metod ha`m usillari

2.1. Balalar baqshasinda balalardin` dialog so`ylewin rawajlandiriw metodikasi

Til milliy sipatqa iye bolg`ani ushin ha`r bir xaliq o`zinin` g`a`ziynesin dilinde, tilinde saqlag`an. Til arqali o`z tariyxin, ma`deniyatin, awizeki a`debiyatın qaliplestirgen. Sonliqtan da xaliq ko`rkem so`zde ju`yeli, ushirma so`z so`ylewden adamlardi joqari bahalap olardi hu`rmet etken, qa`dirlegen. Til qu`diretli, ka`ramatli, qa`siyetli, kiyeli na`rse. Onin` sirli ha`m o`tkirligi, ku`shine el-xaliq qatti isengen. Tildin` o`tkirligine «Til tas jaradi, tas jarmasa bas jaradi», «Ta`n jarasi piter, til jarasi pitpes» dep onin` qu`diretliligine ta`siyin qalg`an. Haqiyqattan da, ishki du`n`yasi, minez qulqi, a`dep- ikramlilig`i, ma`deniyati onin` tili arqali ko`rinedi. Sebebi ha`r qanday ma`deniyatlilig`i, bilim da`rejesi, a`debi onin` so`ylewinen bilinip turadi. Kimnin` tili bay bolsa, kim so`zlerdi a`debiy til tiykarında tuwra, aniq, ko`rkem etip ayta alsa, o`z ana tiline hu`rmet ha`m itibar menen qarasa, ol bilimli bolg`ani. Adamlar arasinda abroy- itibarg`a iye boladi. Sonin` ushin xalqimiz «Tili baydin` - o`zi bay», «Til - ju`rektin` gilti» dep biykarg`a aytpag`an. O`z ana tilin jaqsi biliw onin` u`rp-a`detleri menen tanisiw xaliqtin` jaratqan barliq bayliqlarina iye boliw degen so`z.

Jas da`wirden baslap ko`rkem a`debiyatqa mehir qoyiw oni u`yreniwge, oqiwg`a ko`nligiw ha`m ko`p oqiw, ma`deniyatliliqti bay, go`zzal, ta`sirli tilge iye boliwdi ta`miynleydi. Ha`r qanday tildin` go`zzallig`i, ko`rkemligi menen tanisiwdin` birden - bir joli, usi tildi jaratiwshi xaliqtin` tili ha`m fol`klorin, da`stanlarin, erteklerin, qosiqclarin, naqil-maqalların, ushirma so`zlerin, frazeologiyaliq bayliqlarin teren` u`yrenip aliw uliwma insan, adamlar arasinda ta`biyat qoynında, haywanat du`n`yasında tu`rli qubilislar, ha`diyseler arasinda olar menen baylanista boladi, o`sip ulg`ayadi, kamal tabadi, jaqsilardan ibarat aladi, jamanlardan g`a`zeplenedi. Insannin` usınday kamalg`a erisiwinde jillar dawamında jaratilg`an ha`m bizge shekem asirap kelingén xaliq awizeki do`retpeleri, fol`klordin` a`hmiyeti ulli. Til milliy sipatqa iye bolg`ani ushin ha`r

bir xaliq o`zining g`a`ziynesin dilinde, tilinde saqlag`an. Til arqali o`z tariyxin, ma`deniyatin, awizeki a`debiyatin qa`liplestirgen. Sonliqtan da xaliq ko`rkem so`zde ju`yeli, ushirma so`z so`ylewden adamlardi joqari bahalap olardi hu`rmet etken, qa`dirlegen. Til qu`diretli, ka`ramatli, qa`siyetli, kiyeli na`rse. Al baylanisli so`ylew A.V.Tekushevtin²³ pikirinshe logikaliq ha`m grammatikaliq nizamlarg`a tiykarlang`an bir birine baylanisli bolg`an juwmaqlang`an belgili bir temag`a arnalg`an bo`leklerden turadi. So`ylew protsesin u`yretiwde bala o`tinis etiwdi, biykarlawdi, sorawlar beriwdi ha`m og`an juwap qaytariwdi zatlarg`a sipatlama beriwdi. Ekewden segizge shekemgi zat ha`m qubilisardi sipatlawshi atlardi du`ze aliw uqibina iye boliwi tiyis. Balanin` so`ylewin rawajlandiriwda so`zlik baylig`in arttiriw isleri tek so`z u`stinde islew, ol so`zdi este saqlawdan ibarat bolip qalmawi, al balani baylanisli so`ylewge u`yretiw isleri menen birlikte alip bariw u`lken na`tiyjeler beredi. Mektepke shekemgi jas balalardi so`ylewge u`yretiwde olardin` u`lkenler menen birge o`z qatarlar menen qatnasinda qolayli sha`riyatlar du`ziw, olarg`a duris basshiliq etiw ha`r bir balanin` so`zlik xorin bayitiwg`a qolay bolg`an usillardi qollaniw kerek boladi. Baylanisli so`ylew, baylanisli oylay biliw menen tig`iz baylanisli. Sonliqtan, baladan baylanisli so`ylewdi talap etiwden, olardi baylanisli oylay biliwdi u`yretiw. Baylanisli so`ylewdin` dialog ha`m monolog tu`rleri bar.

Dialog tu`rde so`ylewde bes alti jastan balalar o`zlestire aladi. Sebebi adamlar so`ylewdin` bul tu`rin turmista ken` qollanadi. Bunin` u`stine dialoglarda ko`birek awizeki so`ylew tiline ta`n bolg`an standartliq konstruktsiyalar qollaniladi. Dialog eki yamasa bir neshshe adamlardin` o`z-ara so`ylesiwinde qollang`an tuwra ga`pi. Dialogtag`i ha`r bir bo`lek ga`pler o`z aldina ma`nige iye bolmaydi onin` ma`nisi frazalardin` u`zliksiz baylanisi arqali ashiladi. Yag`niy ha`r bir bo`lek ga`ptin` ma`nisi basqa so`ylewshilerge, situatsiyag`a tikkiley baylanisli boladi. Dialoglarda ken`eytilgen ga`plerdi qollaniw sha`rt emes. Ko`birek toliq emes ga`plerden ma`nisi jag`inan soraw, buyriq, u`ndew ga`pler.

²³ Tekushev A.V. Metodika russkogo yazika v srednie shkole M. 1970 st. 140.

Tanlaqlar, janapaylar awizeki soylew leksikasinda qollaniladi. Ga'pler ju'da qisqa, jay ga'pler formasinda ju'rgiziledi. Sonliqtan da dialog tu'rindagi soylewdin tu'ri jen'il ha'm a'piwayi boladi. Al soylewdin monolog tu'rin balalar ju'da qiyin o'zlestiredi. Soylewdin bul tu'ri adamnin su'wretlewi, pikirlewi, gu'rrin'i, bir na'rseler haqqinda aytip beriwi. Soylewdin bul tu'rin a'melge asiriwda baladan ko'p ku'sh talap etiledi. Monolog tu'rindagi soylewge erisiw ushin baladan soylewdi duris ha'm aniq aytip u'yreniwi so'zlik qorin bayitiwi, sonday-aq so'zlerdin grammatikaliq qurilis u'yretiw talap etiledi.

Bala soylep u'yreniw arqali basqalar menen qarim-qatnas jasaw qa'biletine iye boladi. A'ste- a'ste ha'r bir so'zdin ma'nilerin tu'sinip baradi. Keyin ala bul so'zlerdi ha'r qiyli situatsiyalarda o'zi de paydalana baslaydi. Bul protsesti tezletiw ushin ta'rbiyashidan, mug'allimnen balanin oyin pikirin aytiwg'a ha'r qiyli ta'biyg'iy situatsiyalardi jaratiw arqali iytermelep bariw talap etiledi. Eger bunday bolmasa bizin tillik materiallardi esinde saqlaytug'inday ha'reket jasag'animiz benen paydasi joq, miynetimiz zayag'a ketedi²⁴.

Bala tez arada ha'r qiyli dialog du'ziwdi, esitkenlerin qaytalawdi pedagog ha'm balalardin bergen sorawlarina juwap beriwi, sorawlar beriwdi soylew etiketi qag'iydalarinan paydalaniwdi berilgen situatsiyalarg'a dialog du'ziwdi u'yreniw kerek. Balanin dialog tu'rindagi soylewi u'sh basqishta o'tedi.

1. En a'piwayi qatnas formasi. Balanin soylew ha'reketi bir so'zdin, ga'ptin yamasa bir tu'rdegi frazalardin ja'rdeminde boladi. Eki so'zdi (so'ylesiw, xoshlasiw) u'yreniw arqali birinshi sabaqtin o'zinde aq bala dialog du'ziwge mu'mkinshilik aladi. Ta'rbiyashi bul so'zlerdin (sa'lem, xosh bol) ma'nilerin tu'sindirgennen keyin, quwirshaqlar ja'rdeminde bir-birine jaqinlasadi. Son bir-biri menen sa'lemlesedi birinshi sa'lemlesken adamnin dawisi ko'terin'ki, son'g'isi sa'l pa'slew bolatug'inlig'in u'yretiw a'hmiyetli. Balalar quwirshaqlardin soylew ha'reketlerin zor qizig'iwshiliq penen baqlap otiradi. Balalardi soylewge iytermelew ushin usinday ha'r qiyli temalarg'a baylanisli

²⁴ Zimnyaya I.A. Psixologiyacheskaya osnova formirovanie dvuyazichiya russkiy yazik v natsional'niy shkole. 1983. №3 str.123

situatsiyalardi payda etiw kerek. Ha`r bir so`zdi onin` ma`nisin u`yretiw menen birge pedagog balanin` so`ylew etiketine de itibar berip baradi. Ma`selen, sa`lemlesiw payitinda irkiliw talap etiledi. Bir birine na`zer taslaydi. Asiqpay basin sa`l-pa`l iyzep «Assalawma-a`lewkum»-deydi. Balanin` so`zlik qorinin` ko`beyiwi menen dialoglardi bara- bara quramalastirip bariw kerek. So`ylesiw waqtinda balanin` o`zinshe ha`reket etiw, burin pedagog ta`repinen u`yrenenlerin paydalaniwin, so`ylew etiketin, itibar beriw baqlap bariw tiyis. Balalar ko`binese sorawlarg`a juwap beriwdi an`satiaraq ko`redi. Sorawlar beriw ko`nlikpelirin qa`liplestiriwde su`wretlerden, kartinalardan paydalansa boladi. Dialoglardi do`retiw eki formada iske asadi. Sabaq waqtinda ha`m sabaqtan bos waqitlari, dialoglardi ha`r qiyli temalarda o`tkeriwge boladi. Ma`selen, haywanatlar haqqinda, quslar haqqinda oyinshiqlar, jil ma`wsimleri, sem`ya, miynet haqqinda ha`m tag`i basqa.

En` da`slep balalar dialog du`ziwdi sabaq waqtinda u`yrenedi. Sabaq waqtinda u`yrenenlerin son` basqa payitlarda ma`selen baqshadan u`yine qaytarda xoshlasadi. Kelgen waqitlari sa`lemlesedi. Kiyiniw ha`m sheshiniw waqtinda kiyimler haqqinda dialoglar du`ziw juwiniw waqtinda dene ag`zalari haqqinda dialoglar du`ziw, seyillerge shiqqanda hawa rayi, ta`biyat haqqinda ha`m tag`i basqa dialog materiallarin a`ste aqirin quramalastirip bariw kerek. Yag`niy a`piwayidan quramalg`a, an`sattan-qiying`a printsinpin buzbag`an halda materialdi ju`da` qiyinlastirip jibersekte bolmaydi. Sebebi balalardin` o`zlerine isenimi dialogqa qizig`iwshilig`i jog`ala baslaydi. Sonin` menen birge dialoglarda aldin`g`i sabaqtag`iday formada qaytalawg`a bolmaydi. Olardi ja`ne bir variantlarda tazadan so`zlerdi frazalardi, grammatikaliq konstruktsiyalardi qosiw arqali quramalastirip bariw lazim. Ma`selen, balalar menen «Emlewxanada» oyini arqali dialoglar du`ziw mu`mkin. Dialog tu`rindegı so`ylewge ko`nlikpelirin qa`liplestiriwge, telefon arqali so`ylesiw a`jayip qurallardan esaplanadi. Telefon arqali so`ylesiwde an`sat sho`lkemlestiriw ushin aldin pedagog tema tan`lap aladi. Balalarg`a telefon arqali so`ylesiw etiketin u`yretiw kerek. Son` sorawlar beriw, olarg`a juwaplar tayarlaw boyinsha bir neshshe shinig`iwlar jasaydi. Birdey temag`a arnalg`an usas

dialoglardi qaytalay beriwge bolmaydi. Bul balalardin` qizig`iwshilin to`menletiw mu`mkin. Sonliqtan du`zilgen dialoglardin` variantlarin` paydalaniw jaqsi na`tiyjeler beredi. Bunin` ushin telefonda so`ylesip atirg`an personallardi (eki dos, apasi ha`m qizi, a`kesi balasi h.t.b.) waqiya ha`m waqit (sen ne isledin`, sen ne islep atirsan`, sen ne isley jaqsan`) usinday formalarda aldin`g`i sabaqlarda du`zilgen dialoglardin` o`zgertilgen variantlarin` kelesi sabaqlarda paydalansa boladi. Biraq hesh waqitta birdey bolg`an dialoglardi kelesi sabaqlarda qaytalay beriw hesh qanday na`tiyje bermeydi. Balanin` dialog tu`rinde so`ylewge bolg`an qizig`iwshilig`ina ziyat tiyiw aniq. Balalarda «Tuwilg`an elge mira`t», «Bayramg`a mira`t», «Da`sturxan do`geresinde» degen temalarda dialoglardi bayram kontsertlerinde, esteliklerde alip bariw u`lken qizig`iwshiliq tuwdiradi. Sonday-aq ko`rkem shig`armalardin` instsenirovkalari da balanin` dialog tu`rinde so`ylewin rawajlandiriwge u`lken mu`mkinshilikler payda etedi. Bunda bala ha`r tu`rli rol`lerdi atqariw arqali tayar tekstlerdi dialoglardi u`yrenedi, ja`ne so`ylew intonatsiyalari qa`liplese. Ha`r qiyli qiyimil ha`m mimikalardi so`ylew protsesinde qollanadi. Keyin ala bala usi u`yrenenlerin ha`r qiyli situatsiyalarda, turmista paydalana aladi. So`ylew qa`biletin rawajlandiriwdin` en` jaqsi qurallarinin` biri balalardin` o`zlerine jaqin adamlarinin` (tuwisqanlarin) su`wretleri. Su`wrettegi adamlardin` kim ekenligin soraw, olarg`a juwap beriw arqali da dialoglar du`ziw mu`mkin.

So`ylesiw awizeki so`ylewdin` a`piwayi bir usili bolip, ol sa`wbetlesler tamaninan quwatlanadi. So`ylewshiler tu`rli qurallardan (ko`rkem qural, ko`z-qaraslar, im-ishara, intonatsiya ha`m t.b.) paydalanip, bir-birin tu`sinedi. So`ylewshiler ushin talqilanatug`in predmet (buyim, na`rse) belgili boladi. Bul so`ylew tili formasi sintaksislik jaqtan da ju`da` a`piwayi: tamamlanbag`an ga`plerden, su`ren, u`ndew so`zlerden paydalaniladi; ol soraw ha`m juwaplardan, so`zge qosilisiw ha`m qisqa mag`liwmatlardan ibarat boladi. Psixologda a`piwayi dialog (tayarlanbag`an) menen sa`wbet arasindag`i parik aniqlang`an. Sa`wbet o`zine ta`n dialog bolip, belgli bir tema jo`nelisinen ibarat. Sa`wbettin` maqseti qanday da bir sorawdi (ma`selen, temani) dodalaw bolip tabiladi. Sa`wbetlesiw

ushin onda qatnasatug`in adamlar aldinnan tayarlang`an ha`m ken`irek mag`liwmatlarga iye boliwi kerek.

So`ylesiw baylanisqan, tu`sinikli boliwi kerek. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalar so`ylesiwdi u`lkenler basshilig`inda iyeleydi. 2-3 jasli balalar so`ylesiw mazmuninan tez shalg`iydi. Olarda ele pikirlew, yad, diqqat, so`z baylig`i, nutiqtin` grammatikaliq tamani jaqsi rawajlanbag`an. Dialog – bul balalardag`i pikirlewdin`, yad ha`m diqqattin`, so`z baylig`inin` rawajlanganlig`i, so`ylewdin` grammatikaliq ta`repi qa`liplestiriwge baylanisli.

4-5 jasli balalar a`ste-a`ste pikiri ken` ha`m toliq bayan etiwge o`te baslaydi. So`yleskende ko`p sorawlar (Nege? Ne ushin?) bere baslaydi. 5 jasli balalar uzaq waqit dawaminda so`ylesiw qa`biletine iye boladi. Bala bunday so`ylesiwde sorawlarga juwap beredi, sa`wbetlesin tin`laydi ha`m t.b.

«Balajan» da`stu`rinde birinshi ha`m ekinshi gruppada so`ylew tiline to`mendegi talaplar, waziypalar qoyilg`an: ta`rbiyashinin` so`ylewin tin`law ha`m tu`sindiriw, berilgen sorawlarga tartinbastan juwap beriw ko`nlikpesin qa`liplestiriw. Olardi soraw berip pikirin bekkemlewge u`yreti.

Orta ha`m joqari gruppalar ushin «Da`stu`r»de olardin` so`ylesiw tiline qoyilg`an waziypalar menen quramalasip baradi: sa`wbet waqtinda belsendilik; tema boyinsha berilgen sorawlarga tu`sinip, qisqa ha`m toliq juwap beriw, joldaslarinin` beretug`in juwaplarina itibar beriw ko`nlikpesi artip baradi. Balalardi so`ylesiwge u`yreti til waziypalarin (juwap tu`rlerin, soraw) orinlap g`ana qoymastan, ba`lkim so`ylew tilinin` sipatlarin (shin kewillik, ashiq kewillilik, a`lpayimlik, saldamililik ha`m t.b.) ha`m bir qansha a`dep-ikramlilik qag`iydalarin da sheshiw kerek.

Ta`rbiyashinin` balalar so`ylew tiline ta`sir etiwshi jollari ju`da` ha`r qiyli. Barliq gruppalarda bul waziypa a`melge asiriwga ja`rdem beriwshi qural – bul ku`ndelikli turmista balalardin` so`ylewine basshiliq etiw bolip tabiladi. Sonin` menen birge, so`ylew tili ha`r qiyli shinig`iwlarda da qa`liplestirilip bariladi.

Kishi gruppalarda da so`ylew aktivligi ha`m so`ylesiw ko`nlikpesi turmistag`i qarim-qatnas ha`m balalardin` iskerligi dawaminda ta`rbiyalanip baradi. Bul protsess balanin` baqshag`a kelgen ku`ninen baslanadi.

Ta`rbiyashi balalar menen so`yleskende buyimlardin` atin g`ana sorap qoymastan, al olardin` sipatlarin, bo`limlerin, onin` menen bolatug`in ha`reketlerdi de soraydi.

Ta`rbiyashinin` o`z balalarin so`ylesiwge tartiwi (bala bag`iwshinin` ismin, atasinin` ismin, ayirim balalardin` ismin, qon`sisinin` ismin, gu`ldin` atin aytiwdi soraw ha`m t.b.), olardin` baslamashilig`in qollap-quwatlaw kerek. Eger bala baqshada birinshi kelgen ku`ninen so`ylesiwge aralaspay tartinip, natiq (jatirqawiq) bolip otirsa, ta`rbiyashi bunday bala menen jeke tu`rde shug`illaniwi, og`an jaqsi so`zler aytip, onin` menen oynawi, buyimdi ha`rekette ko`rsetiw ha`m ha`reketlerdi aytiyai kerek.

Balalar menen so`ylesiwdi sho`lkemlestiriwde bala bag`iwshi da aktiv qatnasiwi kerek. Bala bag`iwshi iltimas qilip balani o`zine qarata qarim-qatnas qiliwg`a, oni so`zler, ga`pler menen tu`sindiriwge u`yretip bariwi kerek.

Ta`rbiyashi balalardan bu`gin qaerde bolg`anlig`in, jer maydanshasi yaki ta`biyat qoyninda qanday jan`aliqlardi ko`rgenlerin soraydi. Bunday so`ylesiwge ko`birek kem so`yleytug`in, indemes balalardi (olarg`a qarata: Axmet te bardı ma? Sayyora da qoyanlarg`a geshir saldı ma?) o`zine qaratiw za`ru`r. Balalarda so`ylesiw ko`nlikpelerin qa`liplestiriw ushin so`zli tapsirmalar beriw usilinan paydalaniladi. Bunin` ushin ta`rbyashinin` o`zi iltimas qiliw u`lgisin aytip beredi, bazi jag`daylarda balag`a buni ta`kirarlaw usiniladi. Bunday tapsirma shin kewilden so`ylesiw tu`rin bekkemlewge ja`rdem beredi.

Ta`rbiyashi so`ylesiw tilinin` rawajlaniwi ushin balalar menen birgelikte su`wretlerdi, balalar kitaplarin ha`m olardag`i ko`rinislerdi ko`rip shig`iw usiniladi. Belgili bir temada so`ylesiw ushin ta`rbiyashinin` onsha u`lken bolmag`an (Men trolleybusta neni ko`rdim? Basqa balalar baqshasinda qanday qiziqli waqiyani ko`rdim?) gu`rrin`leri bolip o`tken tap usig`an uqsas waqiyani balalar yadina tu`siriwge ja`rdem beredi, talqilaw ha`m baha beriwdi jetilistiradi.

Bunda en` na`tiyjeli usillardan biri – tu`rli jastag`i balalardi birlestiriw ha`m basqa gruppalarg`a bariwdi sho`lkemlestiriw bolip tabiladi. Sebebi kishi gruppag`a kelgen joqari gruppa balalari kishkenelerden olardin` oyinshiqlari, kitaplari ha`m t.b. haqqinda soraydi.

Balalardin` so`ylesiw tilin rawajlandiriw`a olardin` oyinlari, a`sirese, waqiyag`a bay atqariwshiliq oyinlari: «Emlewxana», «Shashta`rezxana», «Haydovchi-haydovchi», «Du`kan-du`kan», «Ten`iz ha`m sho`l», «Kitaplar sa`wbeti», «Tu`ye ha`m tu`yequs» (orta gruppada) ha`m t.b. u`lken a`hmiyetke iye.

Sonin` menen birge, balalardin` miynet iskerligi de so`ylesiwdi rawajlandiriw`a mu`mkinshilik jaratadi. Ma`selen: tu`bektegi pomidor na`lin qariqlarg`a egiw islerinde ta`rbiyashi balalar menen to`mendegi mazmunda so`ylesedi. (ha`r bir tu`bekte na`l iyesinin` – balanin` ismi jaziladi):

*Ta`rbiyashi:* Balalar, sizler barlig`in`iz na`l egilgen tu`beklerin`izdi alip keldin`izbe?

Balalar: Awa!

*Ta`rbiyashi:* Balalar, sizler aytin`iz-shi qane, tu`bektegi na`ldi jerge otirg`izg`animizdan keyin kimnin` na`li qaerde ekenligin qalay bilesiz?

Malika: Tu`bekti jerge toliq ko`mbesten, ati jazilg`an jerin ko`rinetug`in etip qoyiw kerek.

Shaxrux: Tu`bekke uzin sho`p tig`ip qoyip, og`an ismlerimiz qag`azlar ildirilip qoyiliwi kerek.

*Ta`rbiyashi:* Mine, bul eki usinis: Malika tu`bekti toliq ko`mbewdi, ismler jazilg`an jerdi ko`rinetug`in etip qoyiwdi, al Shaxrux tu`bekke yaki tu`bek qasina uzin sho`p tig`ip, og`an ismler jazilg`an qag`azlardi ildirip qoyiwdi usinis etip atir. Bul eki usinisti talqilap ko`remiz. Qaysi usinis jaqsiraq? Gawhar, sen ne dep oylaysan`?

Gawhar: Kelin`, na`l egilgen tu`bekti jerge aqirina shekm ko`memiz.

*Ta`rbiyashi:* Shuxrat, sen ayt-shi, eger biz tu`bekti jerge aqirina shekem ko`mse, jaziwdi ko`rinetug`in etip qaldirsaq ta, na`ldi suwg`ariw ushin suw quysaq, onda balalardin` ismi jazilg`an jer ne delinedi?

Shuxrat: Tu`bektegi jaziwlarg`a ilay jabisip, jaziw ko`rinbeydi.

*Ta`rbiyashi:* Duris aytasan`, Shuxrat.

Shaxrux: Menin` usinisim Malikanin` usinisinan jaqsiraq!

*Ta`rbiyashi:* O`zin-o`zi maqtap so`ylew jaqsi emes. Bul biya`deplik esaplanadi. Senin` usinisin` jaqsi yaki jaqsi emesligin basqa balalar aytsin.

Berdaq: Shaxrux jaqsi usinisti aytti.

Ta`rbiyashi: Ne ushin?

Berdaq: Sebebi uzin sho`pke jazip qoyilg`an jaziwlar jaqsi ko`rinedi.

*Ta`rbiyashi:* Na`ldi arqayin suwg`ariw mu`mkin. Jaziwlar uship ketpeydi. Ha`zir Berdaq penen Gawhar ag`ash ustasi Shaxrux ag`ag`a barip, olardan uzin sho`p (reyka) bar ekeligi aniqlanadi. Bizge 25 tey uzin sho`p kerek. Siz buni Axmet ag`ag`a qanday tu`sindiresiz?

Ha`r bir bala ag`ash ustasi menen bolatug`in so`ylesiwlerdin` mazmunin aytisadi. Ta`rbiyashi aytilg`an pikirlerdin` ishinen en` qisqa ha`m tu`siniklisi tan`lap alinadi ha`m balag`a ag`ash ustadig`a barip, o`zinin` iltimasin tap usinday tu`sindiriwdi usinadi.

U`lken gruppalarda da usi usillardan paydalaniladi, biraq so`ylew tilinin` mazmunlari quramalasip baradi. Usi gruppada ko`birek u`lkenler mene qarim-qatnasta boliw ko`nlikpelerin asiriwg`a, ja`miyetlik orinlarinda so`ylesiw qag`iydalarina a`mel qiliwg`a u`lken a`hmiyet beriledi. Ja`ma`a`t bolip so`ylesiwde balalardin` juwabin toliqtiriwg`a, du`zetiwge, sorawg`a, qayta sorawg`a u`yretedi. Solay etip, ku`ndelikli turmista balalardin` so`ylew tili qa`liplestirilip bariladi.

Balalardin` baylanisli so`ylew (dialogliq) tilin du`ziwde arnawli shinig`iwlar da alip bariladi. Bul shinig`iwlar: 1) sa`wbetler; 2) ta`limli oyinlar; 3) su`wretlerdi ko`rip shig`iw ha`m ol haqqinda sa`wbet.

2.2. Balalar baqshasinda balalardin` monolog tu`rindegi so`ylewin rawajlandiridin` metod ha`m usillari

Monolog - bir adamnin` so`ylewi, xabari, gu`rrin`i. Monolog tu`rindegi so`ylew bir adamg`a tiyisli ha`m bul basqa adamlarg`a baylanisli bolmaydi. O`z oyin bir neshshe ga`pler menen beriw ko`p qiyinshiliqlar menen iske asadi. Bunin` ushin balalarda este saqlaw qa`bileti rawajlang`an boliwi tiyis. Monologtin` dialogtan o`zgesheligi ol bir adamg`a qaratilmay al ol ko`pshilikke qaratiladi. Sonin` ushin monologti ha`mmege tu`sinikli etip quriw kerek. Monolog tu`rindegi so`ylewge balani da`slepki basqishlardan baslap u`yretiw talap etedi. Monologti u`yretiwdin` qiyinshilig`i sonnan ibarat, bala belgili bir zat tuwrali aytpaqshi bolsa ol o`zinin` bul haqqindag`i barliq bilimi tu`siniklerin paydalaniwi kerek boladi. Al pedagog balanin` isenimin payda etiwge ko`birek ku`sh saliwi tiyis. Balag`a ken`irek ko`lemdegi gu`rrin`lerdi ju`rgiziwge ja`rdem beriw ushin tapsirmalardi quramalastiriwi kerek. Bunin` ushin balag`a burinnan tanis bolmag`an ga`p konstruktsiyalarin, olar qospa ga`p formasina tu`siriledi. Yag`niy salistiriw usil arqali dara dara a`piwayi jay ga`pler qospa ga`p tu`rinde o`tkeriledi. Bul kitap, al bul da`pter, minaw qizil qa`lem, al minaw qara qa`lem. Bunday salistiriwlar balanin` oylawin aktivlestiredi ha`m so`ylewin rawajlandiradi. Predmetlerdin` ha`r qiyli belgilerin ko`re aliw, seziw qa`biletin payda etedi. Na`tiyjede bala o`z betinshe quramali bolg`an ga`p konstruktsiyalarin qurastiriwdi baslaydi. Balanin` so`ylewin rawajlandiriwda erteklerdin` ha`m kishi ko`lemli gu`rrin`lerdin` a`hmiyeti u`lken. Bala tek ertekti g`ana tin`lap qoymay oni o`zinshe aytip beriwge ha`reket jasawi ushin pedagog bir neshshe ma`rtebe qaytalap aytip beriw kerek. Balalarda leksikaliq ha`m grammatikaliq minimumlardin` ju`da` sheklengen da`wirlerinen baslap-aq erteklerden paydalansa boladi. Bunin` ushin quwirshaq teatrlarinda instsenirovka (saxnalastiriw) paydali.

Monolog tu`rindegi so`ylewdi rawajlandiriw isine sistemali tu`rde ha`r bir sabaqti alip bariw maqsetke muwapiq boladi. Balanin` ha`r bir duris juwaplari ushin baylanisli so`ylewge ha`reket etiwlerin marapatlap xoshametlep bariw kerek.

Monolog til dialog tilge qarag`anda bir qansha quramali bolip, bul bir adam ta`repien a`melge asirilatug`in tili. Monolog tilde bir adam so`yleydi, qalg`anlari bolsa tin`laydi. Monolog so`ylew ko`pshilikke qarata aytilatug`in til bolg`ani ushin, ol ha`r dayim logikaliq ta`repten izshil, grammatikaliq ta`repten qa`liplesken, ha`mmege tu`sinikli, ha`m aniq boliwi kerek. Monolog til jaqsi este saqlawdi, tildin` forma ha`m mazmunina diqqatti bag`darlawdi talap etedi. Sonin` menen bir waqitta, monolog til sanag`a tayanadi. Monolog til lingvistik (tilshunoslik) ta`repien de quramali esaplanadi. Monolog til tin`lawshilarg`a tu`sinikli boliw ushin jayiq so`zlerden, aniq so`zliklerden paydalaniw kerek. Gu`rrin` qila aliw qa`bileti insannin` baylanista boliw protsessinde u`lken rol` oynaydi. Bala ushin bolsa bul qa`bilet biliw qurali, o`z bilimlerin, qiyalların tekseriw qurali esaplanadi. Balalarda monolog tildin` qa`liplesiwi olarda logikaliq sananin` rawajlaniwi menen baylanisli. Bunnan tisqari, bala tili monolog tilge aylaniwi ushin ol tildin` so`zligin ha`m grammatik ta`repten erkin iyelegen boliwi kerek. Psixologlardin` aytiwinsha, balalarda monolog til 5 jastan baslap payda boladi. Psixolog D.B.Elkonin<sup>25</sup> bul haqqinda bilay jazadi: «bala turmis ta`rizinin` o`zgeriwi, u`lkenler menen jan`a mu`na`sibettin` ha`m jan`a tu`rdegi xizmettin` qa`liplesiwi til formasin ha`m onin` waziypasin (xizmetin) pariqlawg`a alip keledi. Qarim-qatnastin` jan`a waziypalari ju`zege keledi, bala o`z ko`z-qaraslarin, keshirmelerin, rejelerin (niyetin) u`lkenlerge jetkeriwge ha`reket etedi. Tildin` jan`a formasi – monolog ta`rizde xabar qiliw, ko`rgen ha`m esitkenleri haqqinda gu`rrin` qiliw payda boladi» balalardi gu`rrin` etiwge u`yretiw protsessinde nawqiran ta`rbiya beriwdin` ha`r qiyli ma`selesin sheshedi, aqiliy rawajlaniwg`a ja`rdem beredi. Gu`rrin` etip beriwde logikaliq sana, diqqat rawajlaniwdi, til grammatikaliq ta`repten qa`liplesken bolip, o`zin tutiw, ja`ma`a`t aldinda so`zge shig`iw ko`nlikpesi payda boladi. Sol muna`sibet penen balalar baqshalarinda ta`lim-ta`rbiya da`stu`rinde balalardi gu`rrin` etiwge u`yretiw boyinsha ha`r bir jas toparina jumis waziypalari ha`m mazmunin belgilep berilgen. Bul topar baladan

²⁵ El`konin D.B. Psixologiya igri. -M.: Pedagogika. 1978. – 30 s.

taniw gu`rrin` ha`m ektelerin (ta`rbiyashinin` sorawlari ha`m kitaplardag`i su`wretler ja`rdeminde, keyinshelli erkin) so`ylep beriwge u`yretiwdi, oyinshiq, buyim ha`m su`wret mazmunin boyinsha gu`rrin`di (3-4 ga`pten ibarat) ta`kirarlaw ko`nlikpesi ta`rbiyalaydi, tanis erteklerinen aling`an qatarlardi saxnalastiriwda qatnasiwg`a u`yretedi. Orta toparlarda gu`rrin` etiwge u`yretiw waziypalari ha`m olardin` mazmuni bir qansha qiyinlasadi. Usi topar balalari bir yarim jilliqta tanis gu`rrin` ha`m erteklerdi g`a`rezsiz halda qayta gu`rrin` etiwge, shig`arma qaharmanlarinin` sa`wbetin ko`rkemlep so`ylep beriwge u`yretedi. Shinig`iwlarda 1-ret oqip beriletug`in kishi ertek ha`m gu`rrin`lerdin` mazmunin qayta gu`rrin` etiwge, doslari gu`rrin` etip atirg`anda itibar menen tin`lawg`a, oyinshiq, tu`rli buyimlar ha`m jil ma`wsimlerin sa`wlelendiriwshi (aldin ta`rbiyashinin` sorawlari, son` u`lgi ha`m reje tiykarinda) gu`rrin` du`ziwge u`yretedi. Ekinshi yarim jilliqta balalarg`a tanis ertek ha`m gu`rrin`di tin`lawdi, olarda qatnasiwshi personajlardin` so`zlerin, o`zine ta`n qa`siyetlerin tu`siniwdi, shig`arma mazmunin gu`rrin` etip atirg`an doslarinin` so`zlerin diqqat penen esitiwdi, shig`arma tekstin buzip gu`rrin` etken jerlerin bayqawdi u`yretiw dawam ettiriledi.

Bir yarim jilliq: Ko`rkem shig`armalardi qayta gu`rrin` etiw ko`nlikpesin o`siriw. Ko`rkem shig`armalardi mazmunli, logikalik izshillikte, aniq ha`m ko`rgizbeli, ko`rkemli gu`rrin` etiwge u`yretiw. Ta`rbiyashi qayta gu`rrin` etiwdi u`yretip atirg`anda balalar diqqatin, a`sirese, erteklerdin` baslamasi, ta`kirarlanip kiyatirg`an bo`leklerge, juwmaq bo`limge gu`rrin`degi qaharmanlardin` o`z-ara so`ylewi siyaqlilarg`a qaratiw lazim. Balalar shig`arma waqiyalarin so`ylep atirg`anda dawis diapazonlari tu`rlishe (soraw, sezim-hayajan, tan`laniw, iltimas) qollay biliwge erisiw. Balalarg`a oyinlar ha`m buyimlar haqqinda gu`rrin` du`ziwdi u`yretkende oyinlardi ta`riyiplep beriwge, olardin` o`zine ta`n o`zgesheligin ko`rsetiwshi belgilengen (ren`i, forma, qanday oynaliwi h.t.b.) aniq so`zler arqali sa`wlelendiriwge u`yretiw.

**Do`retiwshi gu`rrin` etiw.** Balalardi ta`rbiyashi ta`repinen belgilengen gu`rrin` yaki ertekti aqirina jetkeriwge, qisqa, aniq frazalar du`ziwge, ko`rkemlew quralların paydalaniwg`a u`yretiw.

Balalardin` shaxsiy ta`jiriybeleri ha`m ta`rbiyashi usinis etken turmisliq temalar tiykarinda logikaliq rawajlanip bariwshi gu`rrin` yaki ertek du`ziw qa`biletlerin rawajlandiriw: «Quyashli ku`n», «Qapa bolg`an ku`nim», «Miymanda», «Bizin` shan`araq», «En` jaqin dostim», «Dem alis ku`ni», «A`keme qarastim», «Quwirshaq teatrına bardim» h.t.b.lar. Balalardi du`zip atirg`an gu`rrin` yaki erteklerde qatnasiwshi qaharmanlardin` ruwxiy keshirmelerin biliwge u`yretiw: «Birinshi qar», «Sirg`anaqta», «Jan`a jil bayrami», «Qarbaba», «Men su`ygen ma`wsim», «Kim aladi, usini» oyini «Men anama ja`rdemshi», «U`keme mehribanman» h.t.b.lar. Balalarg`a su`wretler boyinsha gu`rrin` du`ziwdi u`yretken waqitta en` da`slep, olardin` erkin pikirlerine, su`wrette sa`wlengen waqiyalarg`a o`z mu`na`sibetlerin bildiriwge imkan jaratiw kerek. Sonin` menen birge, su`wrette ko`rsetilgen temali waqiyag`a qarap ilgeri ne bolg`ani ha`m keyin ne boliwi kerekligi haqqinda pikir ju`ritiwge u`ndew. Ta`biyat ko`rinisleri sa`wlengen su`wretke qarap, ondag`i go`zzalliqti, na`ziklikti sa`wleleniwine alatug`in ko`rkemli so`zler, uqsatiw ha`m sipatlar qatnasinda ga`p du`ziwge u`yretip bariw. Balalardin` birligi turmis ta`jiriybesinen aling`an waqiyalar, ekskursiya, seyil, miynet protsessii, janli ha`m aniq gu`rrin` etip beriw ta`jiriybesine tayarlaw. Gu`rrin` etip atirg`anda do`gerek-a`tiraptag`i buyim, waqiya, ha`diyselerdin` atin, olardin` o`zine ta`n o`zgesheliklerin, is-ha`reketin tuwri sa`wlelendiriwge, waqiyanın` waqti ha`m ornin ko`rsetiwge u`yretiw. Jumbaqar oylap tabiwg`a u`ndew.

Ekinshi yarim jilliq. Balalardin` ko`rkem shig`armalardi qayta gu`rrin` etiwge u`yretiwdi dawam ettiriw. Balalardi ko`rkemli su`wretler boyinsha arnawli gu`rrin`ler toqiwg`a u`yretiw, olardi su`wret mazmunin tu`siniwge, suwrettegi ko`rinisti do`gerek-a`tiraptag`i ko`rsetpeler menen salistiriwge, o`z gu`rrin`inde ko`rkemli so`z ha`m ibaralardan paydalaniwge u`yretiwdi dawam ettiriw. Balalar erkin gu`rrin` du`zip atirg`anda awizeki so`ylew formalarin paydalaniwge erisiw.

**Do`retpelilik gu`rrin` etiw:** Ta`rbiyashi ta`repien usinilg`an tesa boyinsha waqiyani izshil dawam ettirip, tu`wel mazmunli gu`rrin` du`ziw ko`nlikpesin bekkemlew, waqiya ju`z bergen orin, waqit, ta`biyat ko`rinislerin qisqasha

su`wretlew, qaharmanlardin` ruwxiy keshirmelerin ko`rsetiwine a`hmiyet beriw: «Gu`l bayrami», «Nawriz», «Anamlardin` bayrami», «Ba`ha`r keldi», «Men quslarga` da`n berdim», «Menin` pishig`im», «Metroda», «Men anama ja`rdemshi», «Avtobusta», «Atizda», «Ko`shede», «Bazarda», «Du`kanda», «Arqan oynadiq», «Quwispashaq», «Jasirinbaq», «Miyman-miyman» temalarinda gu`rrin` oylap tabiwg`a u`ndew.

Erkin du`zgen personajlarga` qisqasha mag`liwmat beriwge, olardin` is-ha`reketlerin bahalawg`a da diqqatin qaratiw ha`m u`yretip bariw. Erkin tan`lang`an tema boyinsha gu`rrin` du`ziwde waqiyanın` izshilligine, toliq logikag`a iye boliwg`a, ko`rkemlik sa`wleleniw quralların orinli paydalaniwg`a a`hmiyet beriw. Monolog so`ylewdi o`siriwdin` joqaridag`i da`stu`r waziypalari ha`m mazmunina ko`re baqshalardin` orta toparindag`i balalar gu`rrin` etip beriwini` to`mendegi tu`rlerin iyelewi lazim:

1. Tanis ertek ha`m gu`rrin`lerdi qayta gu`rrin` etip beriw;
2. Shinig`iwlarda 1-ret oqip berilgen waqiya ha`m aytip berilgen qisqa erteklerdi qayta gu`rrin` etip beriw;
3. Ko`rip turg`an na`rse-buyimlar: oyinshiqlar, o`simlikler, kiyimler, idis-tabaqlar, mebellar h.t.b.lar boyinsha ko`rkem gu`rrin` du`ziw;
4. Waqiyali-syujetli su`wretler boyinsha ko`rkemli gu`rrin` du`ziw;
5. Balalar o`z ta`jiriybeleri tiykarında yadınan gu`rrin` etip beriwleri.

U`lken topar da`stu`rinde gu`rrin` etiwidin` to`mendegi tu`rleri bayan etilgen:

1. Ko`rkem shinig`iwlardi qayta gu`rrin` etip beriw;
2. Na`rse-buyimlar: oyinshiqlar, o`simlikler, kiyimler, idis-tabaqlar, mebellar h.t.b.lar haqqında gu`rrin`ler, olardin` o`zine ta`n o`zgesheliklerin ko`rsetiwshi belgilerdi du`ziw;
3. Su`wretler boyinsha ko`rkem ha`m waqiyali gu`rrin` du`ziw
4. Yadtan o`z shaxsiy ta`jiriybesinde baqlag`an waqiya ha`m ha`diyselerdi, zatlardi, baqshada ha`m u`yde neler qilg`anın, toparda ha`m u`yde bolip o`tken en` qiziqli waqiyalar haqqında so`ylep beriw;

5. Ta'limiy o'yinlar tiykarida ko'rkemli gu'rrin' du'ziw: «Quwirshaq, o'yinshiqti tap», «»Quwirsha mende qanday gu'l bar?, «Quwirshaq, tapshi janimda kim otiripti?», «Quwirshaq, qolimdag'i su'wretler qaysi ertekten aling'anlig'in tapshi?» h.t.b.lar;

6. Do'retiwshilik gu'rrin' etiwge, ta'rbiyashi ta'repinen baslang'an ertek ha'm waqiyalardi aqirina jetkeriw, ta'rbiyashi usinis etken tema ha'm reje tiykarida ertek yaki waqiya toqiw, berilgen 3-4 so'z ja'rdeminde ertek yaki waqiya toqiwg'a u'yretiw.

Mektepke shekemgi tayarlaw da'stu'rinde de gu'rrin' etip beriwdin' tap u'lken toparlardag'i kibi tu'rleri ko'rsetilgen.

Balalar baqshasinda balalar menen o'tkiziletug'in sa'wbet olardin' ku'ndelikli turmis iskerlikleri ha'm tu'rli waqiya-ha'diyselerdi qadag'alaw na'tiyjesinde aling'an tu'siniklerin aniqlaw ha'm olardi bir dizimge saliw maqsetinde o'tkiziledi. Ta'rbiyashi balalar menen sa'wbetlesiwdi sho'lkemlestirip, balalarg'a haqiyqatliqti toliq ha'm teren' tu'siniwge ja'rdem beredi, olardin' diqqatin tu'siniw qiyin bolg'an aqiya-ha'diyselerge itibarin qaratadi. Sa'wbetlesiw shinig'iwinda bala aldin ko'rgen, baqlag'an waqiya ha'm ha'diyselerdi qaytadan eske tu'siredi, logikaliq pikir ju'rgiziwdi, talqilawlar islenedi. Sa'wbetlesiw balalardin' ko'pshilikke aralasiwi, bir-birlerine bolg'an qizig'iwshiliqlarin asirip, bilim ha'm tu'siniklerin bekkemleydi, olardin' nutqina (so'zlikti bayitiwg'a, grammatikaliq formalardi jetilistiriwge) sezilerli da'rejede ta'sir etedi, ta'rbiyashinin' ga'plerin, joldaslarinin' beretug'in juwabin itibar menen esitiwge a'detlenedi. Sa'wbet balalardi o'z pikiri menen bo'lisiwge, ja'ma'a'tte so'ylesiwge belsendiligin asiriwg'a, o'z-o'zin tuta biliwge a'detlendiredi, du'n'ya qaras (tanim)larin qa'liplestiredi, yag'niy joqari a'deplilik sipatlarin ta'rbiyalawda u'lken a'hmiyetke iye. Sa'wbet metodikasi balalarda bilim, a'deplilik sipatlarin qa'liplestiriw menen g'ana sheklenip qalmastan, al olardin' baylanisli so'ylewdi o'siriwde, qorshag'an ortalıqtag'i na'rselerge qizig'iwg'a, olardi aniq ko'riwge ha'm usi na'rselerge duris qarim-qatnasta boliwg'a u'yretiwdede a'hmiyetli qural bolip esaplanadi.

II-bap boyinsha juwmaq

Ha`zirgi qaraqalpaq tili xalqimizdin` turmisindag`i ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq, bilimlendiriw tarawlarındag`i jetiskenliklerine baylanisli fonetikalıq sistemasi, leksikalıq qurami, grammatikalıq qurılısı, terminologiyası ha`m orfografiyası jetilisken tillerdin` biri boldı. Biraq qaraqalpaq til biliminde geypara fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq ha`m tildin` tariyxına baylanisli bir qansha ma`seleler sheshilip belgili bir sistemag`a tu`siwine qaramastan, elege deyin izertlewdi, sheshiwdi ku`tip turg`an problemalıq ma`seleler ko`p. Bul tema pitkeriw qa`nigelik jumisi sipatında birinshi ma`rte u`yrenilip atır, usı tamanların esapqa alıp jumisti aktual` dep qaraw mu`mkin.

Ha`r qanday tildin` go`zzallig`i, ko`rkemligi menen tanisiwdin` birden - bir joli, usı tildi jaratiwshi xalıqtın` tili ha`m fol`klorın, da`stanların, erteklerin, qosıqların, naqıl-maqalların, ushırma so`zlerin, frazeologiyalıq baylıqların teren` u`yrenip alıw ulıwma insan, adamlar arasında ta`biyat qoynında, haywanat du`n`yasında tu`rli qubilislar, ha`diyseler arasında olar menen baylanista boladı, o`sip ulg`ayadı, kamal tabadı, jaqsılardan ibarat aladı, jamanlardan g`a`zeplenedi. Insannin` usınday kamalg`a erisiwinde jıllar dawamında jaratılğ`an ha`m bizge shekem asırıp kelingeni xalıq awızeki do`retpeleri, fol`klordın` a`hmiyeti ullı.

Balalar tilinin` tu`rli ta`replerin rawajlandırıw jumislarinin` sistemasi islep shig`ilip a`melge asırılsa, bunda bala tiline ta`sir ko`rsetiwidin` en` na`tiyjeli jolın durıs tan`law ha`m balanın` tek jasın emes, sonday-aq onın` o`zine ta`n o`zgesheliklerin, so`zlik qorinin` ken`ligin esapqa alg`an halda o`z-ara birgelikte ha`reket etiw, jumislardı sho`lkemlestiriw ha`m o`tkeriwdin` optimal metodi aniqlanıp, qaraqalpaq tilin u`yretiwdin` metod ha`m mazmunin modernizatsiyalawg`a mu`mkinshilik tuwdıradı.

Juwmaqlaw

Bizin` bul pitkeriw qa`nigelik jumisim mektepke shekemgi ta`limde balalrdin` tilin ha`m baylanisli so`ylewin qa`liplestiriw islerinde ju`da` a`hmiyetke iye bolg`an xaliq awizeki do`retpelerin paydalaniwg`a arnaldi. Jumis kirisiw, eki bap ha`m juwmaqlawdan, qosimshadan ibarat.

Kirisiwde til, so`ylew so`z o`neri, onin` insan o`mirinde a`hmiyeti, til menen oylawdin` qarim qatnasi, tildin` milliylik sipati ken` tu`rde so`z etilgen sonday-aq jumistin` maqseti ha`m waziypalari belgilenedi.

Birinshi bap «Balalardin` baylanisli so`ylew tilin rawajlandiriwdin` teoriyalıq tiykarlari » dep atalg`an. Bunda balanin` so`ylewin rawajlandiriwda so`zlik baylig`in arttiriw isleri, balani baylanisli so`ylewge u`yretiw isleri menen birlikte alip bariw baylanisli so`ylewdin` tu`rleri haqqında so`z boladi.

Jumistin` bul babi ekige ajiratilip u`yrenilgen. Birinshi bo`limde balalardin` so`ylew tilin rawajlandiriwdin` teoriyalıq a`hmiyeti dep atalip bunda son`g`i 1990-jillardan keyin balalar baqshasında balalarg`a qaraqalpaq tilin u`yretiwde ma`deniyatlı so`ylew ko`nlikpelerin qa`liplestiriw boyınsha aytarlıqtay jumislar islendi, mektepke shekemgi jastag`i balalarg`a qaraqalpaq tilin u`yretiwdin` psixologo-pedagogikalıq ha`m didaktikalıq tiykarlari islep shig`ilg`anlig`i haqqında so`z etiledi.

Jumistin` ekinshi babi «Mektepke shekemgi ta`lim ma`kemelerinde balalarg`a baylanisli so`ylewdi u`yretiwdin` metod ha`m usillari» dep ataladi. Birinshi bo`lim baylanisli so`ylewdin` dialog tu`rine arnaladi. Dialog tu`rinde so`ylewdin` sipatlari onin` monolog tu`rindegi so`ylewden parqi balanin` tilinin`, so`ylewinin` qa`liplestiriwinde dialog to`rindegi a`hmiyeti. Dialog tu`rindegi so`ylewge ko`nlikpelerin qa`liplestiriw boyınsha islenetug`in jumis tu`rleri, olardi sabaq waqtında, sabaqtan tis waqıtlari alip bariw jollari ko`rsetiledi. Baylanisli so`ylewdin` monolog tu`ri ekinshi bo`limde so`z boladi. Monolog tu`rindegi so`ylewdi rawajlandiriwda erteklerdi, gu`rrin`lerde paydalaniwdin` a`hmiyeti aytiladi. Bul bo`limde til o`siriw sabaqlarında naqıl-maqallardan paydalaniw,

naqil-maqallardin` balalar ta`rbiyasindag`i orni a`hmiyet so`z etiledi. Sabaqta ha`m sabaqtan tis waqitlari naqil-maqallardi ha`r qiyli situatsiyalarg`a baylanistirg`an ihalda u`yretip u`lken na`tiyjeler beretug`inlig`in sa`ykes faktler menen tu`sindirgen. Bunnan keyingi bo`limlerdi balanin` tilin ha`m so`ylewin qa`liplestiriwdi erteklerdin`, jumbaqlardin`, jan`iltpashlardin` a`hmiyeti olardi paydalaniw jollari, usillari so`z etiledi.

Qaraqalpaq xalqi o`zlerinin` tariyxiy turmis ta`jiriybelerine su`yene otirip, keleshek a`wladqa u`lgi bolarliqtay a`dep ikramliliq normalarin keltirgen. Awizeki xaliq do`retpeler jas o`spirimlerge ju`ris-turistin` normalarin u`yretiwshi sadalardi sanaliliqqa, a`dep ikramliliqqa, miymandosliqqa ta`rbiyalawshi ten`i-tayi joq mektep sipatinda ko`zge taslanadi. Sonliqtan da xaliq awizeki do`retpeleri ta`rbiyashilar ushin en` jaqin ja`rdemshi boladi. Balalarg`a xaliq awizeki do`retpelerin u`yretiw arqali olardin` oy-o`risin, sana sezimin rawajlandirip qoymay, sonin` menen birge til o`risinin` bayiwin ta`sir jasaydi, balalardi o`zinin` oyin, pikirin qisqa, aniq ha`m ko`rkem etip aytiwg`a u`yretedi.

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi T.O`zbekiston, 2003 y.
2. O`zbekiston Respublikasining «Ta`lim to`g`risida» gi Qonuni. // Barkamol avlod –O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997.
3. O`zbekiston Respublikasining kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. //Barkamol avlod –O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997.
4. Zakon «O gosudarstvennom yazike KKASSR». -N.: Karakalpakstan. 1990.
5. Islam Karimov. Joqari ma`naviyat-jen`ilmes ku`sh. T.: Ma`naviyat, 2008j.
6. I.Karimov Uzbekiston XXI asrga intilmoqda. Toshkent -1999 y.
7. Karimov I. A. Mustaqilliq va vatan taraqqieti, xaliq erkinligi va faravonligi- oliy maqsadimiz. Toshkent - 2000
8. Q.Ayimbetov. Xaliq danalig`i. No`kis, “Qaraqalpaqstan”, 1988j.
9. Bolajon. Tayanch dasturi. Tuzuvchilar: S.S.Mirdjalilova, M.Sh.Rasuleva va boshq. – T. - 2010.
- 10.Qodirova R. M. Maktabgacha bolalarda diologik nutqini rivojlantirishning ruxiy omillari. Sarieg`och - 1998
11. Jumasheva G. X., Baribina I. S. Balalar turmisinda xaliq do`retpeleri. N.: “Qaraqalpaqstan”, 1994
12. Jumasheva G. X., Ma`wlenova R. A., Baribina I. S. Baqshada saxnalastirilg`an oyinlar. N.: “Bilim”, 1995
- 13.Kurbanov Sh., Seytxalilov E. Neprerivnoe obrazovanie v natsional`noy modeli podgotovki kadrov. – Tashkent-2000. 173 s.
14. Maktabgacha tarbiyani rivojlantirish konseptsiyasi. Toshkent, 1992.
- 15.Leont`ev A.A. Slova v rechevoy deyatel`nosti. – Moskva: Nauka. 1965.-386s.
16. Luriya A.R. Yazik i soznanie. –Moskva: MGU. 1979. -320 s.
17. Lyublinskaya A.A. Detskaya psixologiya. -M.: Prosveshenie. 1971.
18. Ne`matov Z. Qodirov Q. Kichkintoylor nutqini ustirish. Toshkent, 1995
19. Pavlova M. Psixologicheskie osnovi obucheniya dvum yazikam. // j. Russkiy yazik v natsional`noy shkole. 1957. №2
20. Podlasiy I.P. Pedagogika. Noviy kurs. Moskva-1999. 467 s.

21. Pirniyazov Q. Baslawish klasslarda qaraqalpaq tilin oqitiw metodikasi. No`kis, 1993
22. Tarasov E.F. Problemi teorii rechevogo obsheniya / Nauchniy doklad po opublikovannim trudam predstavlennoy k zashite na soisk., dokt. filol. nauk. – Moskva. 1992. S. 32-33.
23. Tarasova I.T. Smisl predlojeniya – viskazivaniya i kommunikatsiya / Avtoref. dokt. filol. nauk. – Moskva. 1992. -44 s.
24. Tixeeva E.I. Razvitie rechi detey. – M., 1981.
25. Tekushev A.V. Metodika russkogo yazika v srednie shkole M. 1970 st. 140.
26. El`konin D.B. Psixologiya igri. -M.: Pedagogika. 1978. – 304 s.
27. Xegay M.A. Lingvisticheskie osnovi sodержaniya pervonachal`nogo obucheniya russkoy ustnoy rechi v uzbekskoy shkole.: Avtoref. dis. ...dokt. ped. nauk. – M., 1979. - 29 s.
28. Xmara G.I. Pechat` v sisteme massovix kommunikatsiy / Problemi sotsiologii pechati. Vipusk 1. – Novosibirsk: “Nauka”, 1969.
29. Yakobson R.O. Yazik v otnoshenii k drugim sistemam kommunikatsii. / R. Yakobson. Izbrannie raboti. – M., 1985.
30. <http://ziyonet.uz/>
31. <http://pedagog.uz/>
32. <http://edu.uz/>
33. <http://lib.km.ru/>

«Seyilde» shinig`iwi

Mazmuni. Ta`rbiyashi balalarg`a qarata: - bizin` tilimiz seyilge shiqpaqshi boldi. Ol u`yinin` esigin ashti (awizin ashadi), da`slep on` ta`repke, son`inan shep tamang`a, ja`ne u`yine qaradi, hesh kim jok, jatip, quyashta isinbaqshi boldi (ken` jayilg`an tilin pa`ski erinleri u`stine qoyadi).

Balalar ta`rbiyashinin` barliq ha`reketlerine eliklep u`yrenedi.

«Qarlar ushadi» shinig`iwi

Mazmuni. Balalarg`a «qarlar» tarqatip shig`iladi (jipke dizilgen paxta bo`leksheleri). Balalar «qarlardi» u`pleydi. U`plegende urtlardi tompaytpaw kerak.

1-tu`rdegi jumis. «Nasos» shinig`iwi.

Maqset: artikulyatsiya apparati ag`zalarinin` ha`reketin, s sesinin` duris aytiliwin aniqlaw. So`ylew tilin esitiw ko`nlikpesin rawajlandiriw ushin hawa ag`imin payda etiw.

Mazmuni. Ta`rbiyashi bilay deydi: «Balalar velosipedte aylanip ju`rmekshi boldi, qarasa, shinasi bosap qalg`an, ondag`i barliq hawa shig`ip ketipti. Olar nasos penen shinag`a hawa jibere baslaydi. Nasostan shig`ip atirg`an hawani twsindiriw ushin: ssss... ssss... dep ses shig`aramiz». Balalar ta`rbiyashi menen birge ha`reketin orinlaydi. «S» sesin sozip aytadi.

2-tu`rdegi jumis. «Sen bilesen`be?» shinig`iwi.

Maqset: «S» sesinin` duris aytiliwin so`zler menen bekemlenip, fonematikaliq esitiwdi rawajlandiriw.

Mazmuni. Ta`rbiyashi: «Ha`zir men sizlerge bir neshe sorawlar beremen, olarg`a juwap beriwde ha`r qaysisin`izdin` stolin`izdin` u`stinde turg`an su`wretler ja`rdem beredi. Kim menin` sorawima duris juwap tapsa, shig`ip su`wrette su`wretlengen na`rsenin` atin anik qilip aytadi». Son`inan sorawlar beriledi: «Nelerge tu`sip ju`riw mu`mkin?» (Bul temag`a baylanisli balalarda samolyot, avtobus, trolleybus su`wretlengen su`wretler bar), «Du`kanda neler bar?» (*geshir, su`lgi, saat, sumka, sebet, shiye* ha`m t.b.), «Haywanat bag`inda neler jasadidi?» (*suwsar, krokodil*).